

De Actualiteit van de Agrarische Geschiedenis

De Actualiteit van de Agrarische Geschiedenis

Pim Kooij
Jan Bieleman
Rolf van der Woude
Erwin Karel
Michiel Gerding

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2000

Historia Agriculturae 30

Published by/ uitgegeven door

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut

-Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen

-Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

De foto's zijn afkomstig uit de collectie van het NAHI

ISBN 90-367-1329-3

Omslagontwerp: Edward Houting BNO

Druk: Grafisch Centrum RUG

Inhoudsopgave		
Woord vooraf		VII
1	Agrarische geschiedenis in de actualiteit <i>Pim Kooij</i>	1
2	De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw <i>Jan Bieleman</i>	27
3	Het boerenbolwerk <i>Rolf van der Woude</i>	49
4	De illusie van het maakbare platteland. Streekverbetering 1956-1970 <i>Erwin Karel</i>	65
5	Vijftig jaar NAHI. Een halve eeuw agronomisch historisch onderzoek <i>Michiel Gerding</i>	99
Over de auteurs		117

Woord vooraf

Op 1 december 1950 startte de eerste directeur van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, dr. J.M.G. van der Poel, zijn werkzaamheden. Daaraan was al een heel oprichtingstraject vooraf gegaan, dat in een bijdrage in deze bundel is geboekstaafd. Maar er is dus alle reden om nu in 2000 het vijftigjarig bestaan van het NAHI te vieren.

Dat gebeurt op de kop af na vijftig jaar, op 30 november 2000, met een symposium over de actualiteit van de agrarische geschiedenis. Op dit symposium worden tevens aan de Staatssecretaris van LNV, mevrouw G.H. Faber twee nieuwe delen uit de NAHI reeks *Historia Agriculturae* aangeboden, nummer 31 over de Groninger graanprijzen door W. Tijms, en dit nummer 30, dat de vooraf uitgewerkte versies van de lezingen op het symposium bevat.

Beide boeken verschillen nogal van elkaar. Nummer 31 symboliseert in zekere zin het 'oude' NAHI, dat een degelijke infrastructuur bood voor de beoefening van de agrarische geschiedenis in Nederland, met bibliografieën, bronnenuitgaven en oorspronkelijke monografieën. Nummer 30 staat dan voor het 'nieuwe' NAHI, dat zich meer richt op het recente verleden en op vragen die gesteld worden vanuit de actualiteit.

Toch zijn de verschillen tussen beide boeken nu pregnanter voorgesteld dan ze in werkelijkheid zijn. De graanprijzen worden maar gedeeltelijk in boekvorm gepresenteerd en zijn voornamelijk beschikbaar in moderne digitale vorm. En in deze bundel wordt zwaar gesteund op de resultaten van ouder agrarisch historisch onderzoek.

Hetzelfde geldt voor het NAHI zelf. Weliswaar heeft in 1998 een herstructurering plaatsgevonden, waarbij het directeurschap van het NAHI is gekoppeld aan een door eenzelfde persoon vervuld hoogleraarschap in de Agrarische Geschiedenis aan Wageningen Universiteit en in de Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Maar daardoor zijn de taken als documentatie- en onderzoeksinstituut niet fundamenteel veranderd.

Het NAHI staat er weer goed voor. In de nieuwe constructie is het instituut zowel gevestigd aan de RUG als aan WU, met 'locatiemanagers' op beide plaatsen, dr. J. Bieleman in Wageningen en dr. M.A.W. Gerding in Groningen. De betrokken universiteiten en het Ministerie van LNV hebben er voor gezorgd dat de 'doorstart' zonder

financiële en organisatorische problemen kan plaatsvinden, waarbij tevens gewaarborgd is dat de documentatieactiviteiten worden gecontinueerd. Ook zijn enkele onderzoeksprojecten gegarandeerd.

Wel is het zo dat het NAHI voor zijn groei sterker afhankelijk zal zijn van derde geldstroom onderzoek, dus van opdrachten uit de markt. Dat brengt onvermijdelijk een grotere preoccupatie met het recente verleden en met de actualiteit met zich mee.

Het thema van de jubileumviering, *de actualiteit van de agrarische geschiedenis*, refereert hier aan. En ook de plaats van de jubileumviering: Den Haag, dicht bij het epicentrum van de politiek, maar minder ver van Groningen en Wageningen dan velen vermoeden.

De bijdragen die hier zijn gebundeld, wortelen in het verleden maar zijn gericht op het heden. Zij maken alle een balans op: van vijftig jaar agrarische geschiedschrijving, van vijftig jaar ontwikkelingen in de landbouw, van het functioneren van de standsorganisaties, van pogingen om het platteland te moderniseren, en van het NAHI zelf. Alle bijdragen willen laten zien hoe belangrijk kennis van de agrarische geschiedenis is voor de actualiteit. En dat het NAHI een belangrijke rol kan vervullen om deze kennis te vergroten en te operationaliseren.

Pim Kooij
Directeur NAHI

Groningen, Vismarkt 40.
Hier was het Nahi gevestigd tussen 1970 en 1984

Agrarische Geschiedenis in de actualiteit*

Pim Kooij

Balans van 50 jaar agrarische geschiedschrijving in Nederland

Sinds de start van het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut, in 1950, is een groot aantal agrarisch historische publicaties verschenen, die door het NAHI ook allemaal keurig zijn gedocumenteerd. In Nederland hebben twee 'tijdschriften', die eigenlijk meer boekenreeksen zijn geworden, daarbij een katalyserende functie vervuld, de *A.A.G. Bijdragen* van de Afdeling Agrarische Geschiedenis in Wageningen en de *Historia Agriculturae* van het NAHI. De AAG omvat inmiddels 40 delen en *Historia Agriculturae* is zojuist de 30 afleveringen gepasseerd.

De *A.A.G. Bijdragen*, gestart in 1958 en verspreid over de hele wereld, zijn in eerste instantie opgezet als een reeks overdrukken. Maar omdat de Wageningse onderzoekers hun als te lang, te moeilijk en te cijfermatig beschouwde artikelen steeds minder kwijt konden in de reguliere historische tijdschriften, verschenen er al spoedig uitgebreide kwantitatieve bijdragen over oogstopbrengsten, consumptie en iets later over demografische ontwikkelingen op het platteland. Daarnaast publiceerde grondlegger B.H. Slicher van Bath regelmatig overzichtsartikelen over uiteenlopende onderwerpen, zoals het belang van archieven voor de agrarische geschiedenis, de sociale stratificatie op het platteland, bosgeschiedenis, klimaat en conjunctuur, en zelfs de theorie en praktijk van de economische en sociale geschiedenis. Te beginnen met nummer 16 en 17 - *Het Noorderkwartier* door A.M. van der Woude (1972) en *Drie eeuwen Friesland* door J.A. Faber (eveneens 1972) – verschenen de eerste dissertaties in de reeks en vanaf nummer 25 – J.L. van Zanden, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw* (1985) – is de *A.A.G.* helemaal een dissertatiereeks geworden. De enige uitzonderingen vormen nummer 37, een monografie over de Zeeuwse landbouw, die qua opzet en uitwerking wel met een dissertatie is te verge-

lijken en nummer 28 uit 1986, gewijd aan *Dertig jaar Agrarische Geschiedenis*.

In deze bundel karakteriseert A.M. van der Woude, voortbouwend op de visie van Slicher van Bath, de agrarische geschiedenis als een set concentrische cirkels. De binnenring wordt gevormd door de agronomie: de agrarische bedrijfsuitoefening in technische zin, inclusief het daarmee verbonden wetenschappelijk onderzoek en de kennisoverdracht. Ook de landbouwcoöperaties en de agri-business kunnen binnen die eerste cirkel worden gesitueerd. De tweede cirkel omvat dan de relaties met de markt en de weerslag daarvan op de bedrijfsvoering in economische zin, de eigendoms- en pachtverhoudingen, de financiële aspecten inclusief de kredietverlening, maar ook demografische ontwikkelingen, sociale verhoudingen en organisatievormen binnen de boerenbevolking. De derde cirkel die daar weer omheen wordt getrokken omvat de overige groepen en bedrijvigheid op het platteland, zodat met deze cirkel de hele plattelandssamenleving wordt omvat, inclusief de relaties tussen stad en platteland.

Voor de pre-industriële periode houdt dit in dat de agrarische geschiedenis vrijwel congruent wordt verklaard met de geschiedenis van de totale samenleving. De ambitie om het vak op een dergelijke wijze inhoud te geven, heeft men in Wageningen, waar men zich de eerste dertig jaar voornamelijk met de periode 1300-1800 heeft beziggehouden, ook altijd uitgedragen. Het onderzoeksveld werd daarbij vrijwel altijd in een regionaal kader geplaatst, net zoals dat het geval was bij wat toch wel de grootste inspiratiebron van de 'Wageningse school' genoemd mag worden: de *École des Annales*.

Omdat dissertaties de speerpunten van het historisch onderzoek zijn, die bij uitstek grensverleggend kunnen werken, is het zinvol om na te gaan in hoeverre dit het geval is geweest met de Wageningse dissertaties die nadien in de *A.A.G. Bijdragen* zijn verschenen. Van die 13 (semi) dissertaties, waaronder een dubbelnummer, zijn er drie die het buitengebied van de agrarische geschiedenis verkennen. Ze gaan over het onderwijs in Eindhoven, huwelijksgedrag in Nederland en pokkenepidemieën en de bestrijding daarvan.¹ Twee analyseren agrarische bedrijfstakken: de bosbouw en de turfwinning² en twee zijn gewijd aan de materiële cultuur in een aantal plattelandsgebieden.³ De overige volgen het stramien van de regionale studies en behandelen Drenthe, Groningen, het land van Heusden, Zeeland, de Over-Betuwe en West-Zeeuws-Vlaanderen.

Maar dat gaat op één uitzondering na, niet meer op de wijze zoals dat in de oudere A.A.G. dissertaties is gebeurd, waarin een totale maatschappij is gereconstrueerd en doorgelicht. Die uitzondering is de dissertatie van P.C.M. Hoppenbrouwers over het land van Heusden in de Middeleeuwen. De meeste andere behandelen het Ancien Régime en komen meestal tot halverwege de 19e eeuw, terwijl die over Drenthe, Groningen en Zeeland zelfs de 20e eeuw halen. Naarmate de studies dichter het heden naderen, worden het meer geschiedenissen van de agrarische sector, waarbij de totale maatschappelijke constellatie op de achtergrond blijft. De concentrische benadering van Van der Woude en Faber heeft plaatsgemaakt voor de keten-benadering van Bieleman, Priester en Van Cruijningen.⁴

Deze keten-benadering houdt in dat het eigenlijke agrarische productieproces – dat steeds meer kwantitatief wordt geanalyseerd in termen van productiewaarde, omvang van de bedrijven en veestapel, kosten en baten – wordt gerelateerd aan de bedrijvigheid buiten de boerenbedrijven, die daarmee in verband stond. Met name de relatie met de markt staat daarbij centraal en de agri-business, die niet alleen belangrijker werd door de groei van de agro-industrie maar ook door de omstandigheid dat steeds meer activiteiten niet meer op de boerderij plaatsvonden maar in aparte bedrijven werden ondergebracht.⁵ Te denken valt hierbij aan loonbedrijven, verkoop van producten, grondstoffenvoorziening inclusief zaaizaad- en pootgoedvoorziening, gewasbescherming, kunstmatige inseminatie en stamboekregistratie. De bijdrage van Bieleman in deze bundel gaat hier verder op in.

Overigens is de keten-benadering niet in Wageningen uitgevonden. De eerste historicus die hier gebruik van maakte, was Jan de Vries in zijn innovatieve *The Dutch rural economy in the golden age 1500-1700*, uit 1974. Maar door Van Zanden en Bieleman is deze aanpak verder geëxpliciteerd, waarbij Van Zanden zelfs het gebruikelijke algemeen demografische hoofdstuk achterwege laat en direct inzoomt op de arbeidsmarkt.

Vergeleken bij de A.A.G. *Bijdragen* maakt *Historia Agriculturae*, gestart in 1953, een minder uniforme indruk en dat komt niet alleen door het formaat en de layout die geregeld wisselden.⁶ Achter in deze bundel zijn de tot nu toe verschenen titels opgenomen. Daaruit blijkt dat de eerste tien delen allemaal uitgaven van bronnen voor de agrarische geschiedenis behelsden, met name historische landbouwkundige beschrijvingen. Daaraan waren agronomisch-historische bibliografieën

toegevoegd. Daarna verschenen er ook statistieken, zoals door W. Tijms verzamelde graanprijzen en door D. Pilat samengestelde statistieken van de agrarische uitvoer (nr. XIX). Verder werden door H. van Zon samengestelde bibliografieën apart gepubliceerd (nr. XII en XV).

De eerste monografie was die van W.J. Formsma over het belemrecht (nr. XIII). Dit deel markeert de aandacht die er binnen de reeks bestaat voor Noord-Nederlandse en institutionele onderwerpen. Ook de uitgave van Groningse plakaten door J. de Bruijn (nr. XIV) getuigt hiervan. Gericht op het Noorden zijn tevens de beredeneerde uitgave door Y. Botke van het 'schrijf-boek' van de innoverende boer Marten Aedsges (nr. XVII), het 'Festschrift' voor de historisch geograaf G. Smit (nr. XVIII), de evaluatie van Hofstee's studies over het Oldambt (nr. XXII) en het onderzoek van H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger naar beloningssystemen in de Groningse landbouw (nr. XXVI). Ook bevat *Historia Agriculturae* twee delen met biografieën: over S.L. Louwes door H. Krips-van der Laan (nr. XVI) en over twaalf kopstukken in de landbouw (nr. XXIII).

Dissertaties zitten er niet zoveel bij. Het zijn er in totaal drie. Twee daarvan, de nummers XXIV en XXV van de NAHI medewerkers Priester en Hoppenbrouwers, zijn ook in de *A.A.G.* verschenen. De dissertatie van R.F.J. Paping over de landbouw in het Groningse kleigebied (nr. XXVII) gaat net als die van Priester over Groningen.

Hoewel de oorspronkelijke studies dus niet ontbreken, is de reeks sterker dan de *A.A.G. Bijdragen* gericht op bronnen en documentatie. Met ingang van deel 28 is deze lijn overigens verlaten. Documentatie en ook bronnen worden nu on line verstrekt en *Historia Agriculturae* richt zich nu vooral op studies die het karakter van werk in uitvoering dragen en de publicatie van uitkomsten van binnen het NAHI uitgevoerde projecten.

Naast deze twee series moet nog een derde genoemd worden, de *Agro-nomisch-Historische Bijdragen*, sinds 1948 uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van den Landbouw, de latere Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, die inmiddels 15 delen telt, eveneens bronnenuitgaven afgewisseld met monografieën.⁷

Nu is het niet zo dat wie deze reeksen heeft doorgewerkt, een compleet beeld heeft van de ontwikkeling van de agrarische geschiedenis in Nederland als discipline en van de huidige stand van zaken. Hoewel

de *A.A.G Bijdragen* de voornaamste spreekbuis van de regionale benadering zijn geworden, zijn er ook buiten deze reeks regionale studies verschenen, over Overijssel, Friesland, De Beijerlanden, Noord-Brabant en Limburg.⁸ Belangrijk in dit verband zijn ook de gedenkboeken, met name van de standsorganisaties en van bedrijven uit de agribusiness. Deze gedenkboeken vertonen grote onderlinge kwaliteitsverschillen, van journalistieke vlot geschreven, rijk geïllustreerde gelegenheidswerkjes, tot gedegen analyses van professionele historici. Deze laatste komen er gelukkig steeds meer, waarmee ik overigens niet wil zeggen dat zij het monopolie verdienen. De goed gedocumenteerde studie van de journalist Dendermonde over de aardappelzetmeel multinational AVEBE, kan zich hier goed mee meten.⁹

In de bijdrage van R. van der Woude in deze bundel passeert een aantal boeken over de standsorganisaties de revue. Juist de fusiegolf van de laatste jaren heeft veel organisaties er toe aangezet om hun geschiedenis te laten boekstaven. Maar ook grote bedrijven uit de agribusiness of daaraan gelieerd, hebben, vaak in het kader van een jubileum, historici in staat gesteld diepgaand onderzoek te doen naar hun ontwikkeling en belang. Genoemd kunnen worden de studies van J. Bläsing over Hendrix, van K. Sluijterman over de CSM, en van Sluijterman c.s. over de Rabo bank.¹⁰ Weliswaar sluiten deze boeken qua vraagstelling en theoriegebruik vooral aan bij de bedrijfs-geschiedenis, maar het zal een agrarisch historicus niet veel moeite kosten om ze ook in het kader van zijn discipline een plaats te geven. Ook liggen er inmiddels enige dissertaties over de agro-industrie, zoals die over de coöperatieve suikerindustrie van Frida Terlouw en over de coöperatieve melkindustrie in Zuid-Nederland van Jeanine Dekker.¹¹

Aparte vermelding verdient het werk van de eerste directeur van het NAHI, J.M.G. van der Poel, die een belangrijk boek heeft geschreven over de landbouwmechanisatie in Nederland en die een groot aantal bronnen voor de agrarische geschiedenis heeft uitgegeven en bewerkt, ook in de eerste delen van *Historia Agriculturae*.¹²

Hoezeer onze kennis van de agrarische geschiedenis is toegenomen en verdiept, tonen de handboeken op dit terrein. De kennisvergroting gaat snel. Het laatste standaardwerk *De geschiedenis van de Nederlandse landbouw* van Jan Bieleman, uit 1992, wordt op een aantal punten al weer geactualiseerd door zijn bijdrage in deze bundel.¹³ Veelzeggend is ook dat in het overzichtswerk *Geschiedenis van de techniek in*

Nederland over de 19e eeuw de bijdrage over de landbouw slechts 18 pagina's omvat. In de reeks over de 20e eeuw zijn dat er enige honderden. Toen gebeurde er ook wel meer, maar niet in deze verhouding. We weten er inmiddels gewoon meer van. Belangrijk is ook dat de Nederlandse agrarische geschiedbeoefening, steeds vaker internationaal wordt getoetst, niet alleen qua uitkomsten maar ook qua methodologie. Een belangrijk forum in dit verband vormen de CORN (COMparative Rural history of the North sea area) conferenties, die door hun steeds wisselende thema's bovendien een stimulerende invloed hebben op de verbreding van het onderzoek.¹⁴

Bij al deze verworvenheden blijven er echter ook storende hiaten. Zo zijn nog lang niet alle Nederlandse regio's geanalyseerd. Afgezien van de Beijerlanden, is Zuid-Holland nog terra incognita, zowel voor de vroegmoderne als de moderne periode. Ook belangrijke onderdelen uit de voedingsindustrie zijn nog niet belicht, terwijl we eveneens van andere onderdelen van de agro-industrie, zoals de landbouwwerktuigenindustrie, nog veel te weinig weten. Van de grote instituties op landbouwgebied is nog veel te weinig bekend. De OVO driehoek - onderzoek, voorlichting, onderwijs - wordt veel geroemd om haar rol in de modernisering van de Nederlandse landbouw. Maar deze positieve interpretatie stoelt meer op aannames dan dat zij door onderzoek is bevestigd. De literatuur over het Landbouwschap, toch het belangrijkste naoorlogse trefpunt van agrarische belangen, is bedroevend, rampzalig is een beter woord, beperkt. Een geschiedenis van het Ministerie van Landbouw is in geen velden of wegen te bekennen en we missen biografieën van vele agrarische sleutelfiguren.¹⁵ Ook de geschiedenis van het landgebruik, de benutting van de groene ruimte, is tot nog toe voornamelijk vanuit een archeologisch of historisch geografisch perspectief onderzocht en dat geeft maar de helft van het verhaal.¹⁶ Op dit laatste punt kom ik hierna nog terug.

Spraakmakende debatten

Het onderzoek naar het Nederlandse agrarische verleden wordt niet alleen gekenmerkt door gestadig voortploegen in de archieven. Soms raakten onderzoekers met elkaar in conflict. En dan kwam er een debat. Debatten zijn in de Nederlandse historiografie relatief schaars. Men creëerde liever een eigen onderzoeksveld en bakende dat zo af dat anderen er wel voor uitkeken om het te betreden. Maar met de toe-

name van het aantal onderzoekers, en de overstap van archiefgestuurd naar vraaggestuurd onderzoek, werden demarcatielijnen steeds vaker overschreden, waarna standpunten soms zo ver uit elkaar bleken te liggen, dat onderzoekers wel met elkaar in debat moesten gaan om hun gelijk te halen.

Binnen de agrarische geschiedenis van de laatste vijftig jaar zijn zeker vier van die debatten te onderscheiden die meer of minder opzien hebben gebaard. Om met het belangrijkste te beginnen, dat is het debat over de modernisering van de Nederlandse samenleving, de transformatie van een agrarische naar een industriële maatschappij. Grondlegger van dit debat was de Wageningse socioloog E.W. Hofstee, die vooral aan de hand van demografische ontwikkelingen in de Nederlandse samenleving een overgang traceerde van een agrarisch ambachtelijk cultuurpatroon naar een modern dynamisch cultuurpatroon, met soms een proletarische tussenfase.¹⁷ Het debat over cultuurpatronen in het algemeen, met Hofstee als participant, heeft zich daarna voornamelijk afgespeeld binnen de sociologie waar het een rol speelde in de theorievorming over modernisering. Dat deel van het debat blijft hier verder buiten beschouwing.¹⁸ In de agrarische geschiedenis heeft men zich vooral afgezet tegen de ontkenning van de mogelijkheden voor modernisering binnen het agrarisch ambachtelijk patroon en tegen de demografische interpretatie van de overgang van het ene cultuurpatroon naar het andere. Overigens was hier sprake van reacties, van een debat in de vorm van een pennenstrijd is het in dit geval niet gekomen.

Roessingh problematiseert in zijn *A.A.G.* dissertatie de karakterisering van de agrarische samenleving als traditioneel en afkerig van vernieuwingen, door zich af te vragen hoe het dan kon gebeuren dat een innovatie als tabaksteelt op de als wel heel traditioneel beschouwde Veluwe zo snel ingang kon vinden. Op grond van deze en andere door hem waargenomen innovaties, wijst hij een juxtapositie van traditioneel en modern af. Andere onderzoekers van agrarische samenlevingen tijdens het Ancien Régime zijn hem daar later in bijgevallen.

Omdat Hofstee zijn cultuurpatronen expliciet heeft gepresenteerd in de vorm van huwelijkspatronen, waarbij een traditioneel patroon van pas trouwen als men een economische basis had voor een gezin, rond 1900 plaats maakte voor een modern patroon van vroeg huwen en acceptatie van anticonceptie, is men deze stelling in een aantal regio's gaan toetsen. Dit ook al omdat Hofstee een regionale verscheidenheid constateerde, waarbij het modern dynamisch huwe-

lijkspatroom zich het eerst in het, deels verstedelijkte, noord-westen van Nederland vertoonde en zich daarna uitbreidde naar het zuiden en oosten.

In dit historisch onderzoek kreeg Hofstee geen gelijk. Van der Woude vond al in de 17e en 18e eeuw een grote differentiatie binnen het Noorderkwartier, een differentiatie die nadien bleef bestaan.¹⁹ Latere onderzoekers vonden hetzelfde en via een minutieus, op individuele gegevens gebaseerd onderzoek, heeft Van Poppel statistisch het ongelijk van Hofstee aangetoond.²⁰

In feite betekende deze weerlegging van de theorie van Hofstee ook een aantasting van zijn visie dat agrarische samenlevingen gebaseerd zijn op streekgebonden, collectief gedragen mentaliteiten, een gedachte die hij al in zijn dissertatie over het Oldambt had ontwikkeld, waarin hij deze regio een sociale groepering noemt.²¹ Dit werd extra duidelijk in een tweede debat, ook weer geïnitieerd door Hofstee, over de overgang van grasland naar bouwland in dit gebied. Volgens hem was er in de 19^e eeuw in het Oldambt en aangrenzende kleigebieden een toenemende omschakeling waar te nemen van veehouderij naar akkerbouw, van grasland naar bouwland.²² De boeren zouden daarbij niet vanuit bedrijfseconomische motieven gehandeld hebben maar vanuit de visie dat een bouwboer een hogere status had. Door Priester is op grond van kwantitatief onderzoek naar landgebruik en prijsontwikkelingen, deze opvatting niet onderschreven. Hij constateerde dat de keuze voor akkerbouw al veel eerder had plaatsgevonden en dat er in de door Hofstee beschouwde periode een intensivering van deze akkerbouw plaatsvond.²³

Een echt debat, dat ook verbaal gevoerd is, was dat tussen J. Bieleman en J.L. van Zanden in 1988, dat ging over de moderniteit van de landbouw in de diluviale delen van Nederland. Van Zanden stelde in zijn hiervoor al aangehaalde dissertatie, in navolging van Jan de Vries, dat de landbouw in de zandgebieden in de 17^e en 18^e eeuw alle kenmerken had van een peasant-economy, een starre, niet innovatieve landbouw, waar geen productieverhoging voorkwam en die voornamelijk was gericht op zelfvoorziening en continuïteit van het bedrijf. Bieleman, echter, constateerde voor Drenthe wel een opmerkelijke productieverhoging op een aantal terreinen en een daarmee samenhangende oriëntatie op de markt, waarbij ook de fysieke relaties met die markt helder in beeld worden gebracht. De afloop van dit debat is wat minder duidelijk dan de twee voorgaande, omdat de discussie zich uiteindelijk toespitste op de vraag in hoeverre door Van

Zanden waargenomen productiviteitsstijging in de 19e eeuw als contrast kon dienen met die in periodes daarvoor, maar behelsde wel de erkenning door Van Zanden dat hij het peasant-model eerder als een aanduiding dan als een karakterisering gebruikt had. Het wachten is nu op analyses van de ontwikkeling van de productie in andere zandgebieden.²⁴

Een vierde debat is, kort en zonder 'follow up' gevoerd tussen G. van den Brink enerzijds en vertegenwoordigers van het project Integrale Geschiedenis, dat hierna nog aan de orde zal komen, anderzijds. Het werd aangekaart door Van den Brink die de Gronings-Utrechtse onderzoekers van regionale ontwikkeling voorhield dat het beter was om te differentiëren dan te integreren voor het verkrijgen van een algemeen beeld. Eigenlijk bleken de standpunten van de debaters niet eens zo ver uit elkaar te liggen, maar dat werd wat verhuld door hun retoriek.²⁵

In ieder geval hebben deze vier debatten met elkaar gemeen dat ze alle een regionale inslag hadden en dat benadrukt nogmaals hoe belangrijk de regionale of regionaliserende benadering is in de Nederlandse agrarische geschiedschrijving.

De relatie met de ontwikkeling in de landbouw

Hiervoor is al aangegeven dat het historisch onderzoek van archief-gestuurd steeds meer vraaggestuurd is geworden. Nog steeds is het mogelijk in vervoering te raken van een dichtgebonden bundel brieven of een kist met paperassen die in geen eeuwen open is geweest, om daar dan vervolgens een boek over te schrijven. Veel vaker echter wordt er van te voren een vraag geformuleerd, al dan niet vanuit een theorie, waarna vervolgens gericht wordt gezocht naar allerlei materiaal om die vraag te beantwoorden. In het verband van het thema van deze bundel, de actualiteit van de agrarische geschiedenis, is het van belang om na te gaan in hoeverre deze gestelde vragen voortkwamen uit de actualiteit. Dus om te kijken in hoeverre het agrarisch historisch onderzoek is gestuurd vanuit de actuele ontwikkelingen in de landbouw. Daarbij moeten we natuurlijk wel in het oog houden dat in dit artikel een periode van 50 jaar wordt bestreken, waarin niet alleen de agrarische geschiedenis verder is ontwikkeld, maar ook de landbouw.

Een van die beïnvloedingslijnen is al aan de orde geweest. Ook het meer recente verleden is inmiddels onderwerp van onderzoek geworden. Dat maakt het gemakkelijker om lijnen terug in de tijd te trekken vanuit de actuele problematiek. Met name in de gedenkboeken is dat een must omdat die per sé het heden als, al dan niet feestelijke, mijlpaal moeten halen. Verder is er een toenemende trend waarneembaar om vanuit het verleden actuele ontwikkelingen en plannen betreffende de landbouw of het platteland te becommentariëren, op grond van kennis van vergelijkbare historische ontwikkelingen. En ten derde is in de agrarische geschiedschrijving aan het heden een aantal thema's ontleend, dat voorheen in de agrarische geschiedenis niet of nauwelijks voorkwam.

Bovenstaande zaken komen vooral naar voren in de agrarisch historische literatuur die de 19e en 20e eeuw betreft. De historiografie van de Middeleeuwen en het Ancien Régime vertoont meer een eigen dynamiek. Zoals al is aangegeven, was de samenleving in deze periodes grotendeels agrarisch. Toch is de aandacht van historici tot heel recent vooral uitgegaan naar Holland, het meest verstedelijkte deel van de Republiek. Vanuit de agrarische geschiedenis is vooral ingezoomd op de andere gewesten, zodat er een evenwichtiger beeld van het Nederlandse verleden is ontstaan. Daarbij is, zoals gezegd, gezocht naar een totaalbeeld van regionale samenlevingen. Wel werd in toenemende mate gebruik gemaakt van geavanceerde historisch demografische en statistische methoden en technieken en werd het brongebruik steeds gevarieerder, omdat ook veel elementen uit de meer sectorgerichte studies die voor latere periodes zijn verricht, werden ingevoegd, zoals opbrengstmetingen, prijsontwikkelingen en marktrelaties. Maar het ging daarbij wel in de eerste plaats om de constructie van een totaalbeeld van agrarische samenlevingen. Op deze wijze is een kolossale blinde vlek in de Nederlandse geschiedschrijving weggewerkt. Doordat er tevens naar analogieën is gespeurd in ontwikkelingslanden is zelfs vanuit deze vroege periode een relatie met het heden gelegd.

Voor de 19^e en 20^e eeuw is duidelijker te zien dat de geschiedschrijving is beïnvloed vanuit de actualiteit. Zo kwamen er nieuwe topics: crisis en crisisbestrijding²⁶; de agrarische sector tijdens de Tweede Wereldoorlog²⁷; het gemeenschappelijk landbouwbeleid²⁸; het gender perspectief, toegespitst op rolpatronen op de boerderij en in het agrarisch onderwijs²⁹; stad-plattelandrelaties in het perspectief van de toenemende verstedelijking.³⁰ Daarnaast vertoont zich de laatste ja-

ren een tendens om niet alleen de agrarische sector te onderzoeken maar om het hele platteland, de groene ruimte, onderwerp van studie te maken.

Bij die plattelandsstudies zijn twee varianten te onderscheiden. De eerste borduurt voort op de al genoemde integraal-regionale benadering die de studie van de Middeleeuwen en het Ancien Régime kenmerkte. Ook hier wordt, met de agrarische sector als kern, de totale plattelandssamenleving geanalyseerd. Het project Integrale Geschiedenis van de universiteiten van Groningen en Utrecht doet dit voor het Groningse kleigebied en het Brabantse zandgebied in de periode 1770-1914.³¹ Om een goed integratieniveau te bereiken, fungeert niet de regio als primaire waarnemingseenheid maar wordt er vooralsnog gewerkt met lokale kaders, overigens wel met de bedoeling een regionaal totaalbeeld te creëren.³²

Daarnaast wordt de groene ruimte, analoog aan wat er in het heden gebeurt, ook bestudeerd vanuit een ruimtelijk perspectief waarbij gezocht wordt naar de ontwikkeling van een ruraal totaalbeeld met naast de landbouw, infrastructurele ontwikkelingen, recreatie, stadsuitbreiding, en natuurconservatie en –ontwikkeling als vormgevende elementen. Daarbij wordt de fysieke vormgeving van het landschap – waarvoor historisch geografen belangrijke bouwstenen leveren – gekoppeld aan het optreden van actoren, die afhankelijk van het terrein waarop zij zich bewegen, handelen met verschillende doelstellingen en mentale achtergronden.³³

Lessen uit het verleden?

De geschiedwetenschap loopt per definitie altijd achter de feiten aan. Maar wanneer zij zich in haar vraagstellingen door de actualiteit laat leiden, kan ook zij van belang zijn voor toekomstige ontwikkelingen. Niet door exacte toekomstscenario's te leveren. Die komen toch nooit uit, we weten dat uit het verleden. Maar wel door de hedendaagse situatie in een duidelijk historisch perspectief te plaatsen, waarbij zo precies mogelijk wordt aangegeven welke ontwikkelingen aan de vorming van de huidige situatie hebben bijgedragen, waarbij verwacht mag worden dat zij ook in de toekomst een rol zullen spelen.

Op deze wijze kan de geschiedenis op drie manieren van belang zijn voor de actualiteit, waarbij aangetekend moet worden dat die drie variaties op hetzelfde thema vormen:

1. Door het opmaken van een balans. Initiatieven en discussies die in het verleden genomen of geëntameerd zijn, hebben nadien tot resultaten geleid. Het kan daarbij uitermate zinvol zijn om na te gaan of de uitkomsten spoorden met de verwachtingen van de initiatiefnemers en of de doelstellingen die men had geformuleerd, inderdaad zijn bereikt, welke bijeffecten zich daarbij voordeden en welke remmende of stimulerende factoren te onderscheiden zijn.
2. Door het trekken van lange ontwikkelingslijnen. Historici geloven niet dat vroeger alles anders was en dat in de toekomst alles anders zal zijn. De meeste ontwikkelingen vertonen een lange lijn. Een dergelijke visie voorkomt dat het verleden een contrast met het heden vormt en verwordt tot een oudheidkamer, een rariteitenkabinet waaruit feestredenaars, of ook onderzoekers in de actualiteit, naar believen kunnen putten, tot vermaak en niet tot lering.
3. Door een context voor het heden te leveren. Dat element zit ook in 2 maar hier wordt vooral bedoeld, dat de geschiedenis – en dus ook de agrarische geschiedenis – het vermogen heeft om actuele problematiek met behulp van historisch onderzoek in een historische context te plaatsen. Vaak blijkt daarbij dan dat problematiek die in de actualiteit als nieuw wordt ervaren, zich in een vergelijkbare vorm al eerder heeft voorgedaan.

In het laatste deel van dit verhaal, zullen deze drie punten successievelijk de revue passeren.

Balans van beleid

Wij kennen de 'afloop' van veel zaken die in het verleden zijn gestart. Van het landbouwcrisisbeleid in de jaren 1930. Van het optreden van wat wel het groene front genoemd is in de politiek. Van de streekverbeteringsplannen die in de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn gemaakt. Van de campagne om suikerbieten in Nederland te introduceren en eerder al de aardappel. Van de Europese landbouwplannen in de tijd van Sicco Mansholt. Van de eerste coöperaties. Zo zijn nog veel meer voorbeelden te noemen. Agrarisch historici kunnen de motieven opsporen van de mensen die bij deze zaken initiatieven hebben ontplooid en die plaatsen in het licht van de tijd waarin ze ontstonden.

En ze kunnen aangeven waar het mis is gegaan, in die zin dat doelstellingen niet gehaald werden, meestal omdat de tijd ook niet stil stond.

In elk van de hiervoor genoemde agrarisch historische publicaties wordt wel op een aantal plaatsen een balans opgemaakt. Voor jubilerende bedrijven is dat wel eens teleurstellend, want vrijwel geen enkel bedrijf uit de agri-business is trefzeker na een vlotte start doorgestoomd naar een glorieuze mijlpaal. Het aardappelmeelconcern N.V. W.A. Scholten, dat de 100 jaar ruimschoots heeft gehaald maar daarna begon te sukkelen, heeft in de jaren 1860 geprobeerd zich te ontwikkelen tot een multinational en in totaal tien fabrieken gesticht in Pruisen, Oostenrijk, Polen en Rusland. De meeste van die fabrieken werden al vrij snel weer gesloten. Op het ogenblik wordt geprobeerd in het bedrijfsarchief te achterhalen wat de oorzaak van die snelle sluiting was en waarom het concern aan die escapades geen grote schade heeft overgehouden.³⁴

Ook de historie van de Suiker-Unie – thans Cosun – , die onlangs nog weer eens globaal is geboekstaafd, laat een staaltje van mismanagement zien.³⁵ In 1920 startte de Friesch-Groningse Coöperatieve Beetwortelsuikerfabriek die sinds 1913 in Groningen produceerde, samen met de Centrale Suiker Maatschappij (CSM) een bedrijf in Franeker: 'Frisia'. De grondstoffenaanvoer was echter van meet af aan een probleem en toen tijdens de agrarische crisis de prijzen van suikerbieten ook nog eens geweldig daalden, zodat boeren de bieten in hun teeltplan marginaliseerden, werd de fabriek in 1931 gesloten. Terwijl andere suikerfabrieken in Nederland door expansie hun oorspronkelijke vorm verloren, bleef de Franeker fabriek tientallen jaren onge-rept in het weiland staan. Het werd zo een industrieel monument van de eerste orde, een cultuurhistorisch monument zouden sommigen nu zeggen, maar is uiteindelijk toch afgebroken.

Dat het begin van de agro-industrie vaak een kwestie van 'trial and error' was, toont ook de stikstofindustrie. Daar mikte bij voorbeeld de Stikstofbindingsfabriek in Dordrecht, die aan het eind van de Eerste Wereldoorlog van start ging, op het Buckel-procédé, waarbij uit soda, cokes en stikstof natriumcyanide werd gemaakt, dat omgezet kon worden in ammoniak. Toen de oorlog was afgelopen, gingen de grenzen weer open voor buitenlandse producten en deden buitenlandse bedrijven goede zaken met hun Haber-Bosch procédé, waarbij bij hoge druk en temperatuur ammoniak direct uit stikstof en waterstof werd bereid. De Dordtse fabriek legde daarna het loodje.³⁶

Ook voor de standsorganisaties kan op grond van de stapel recente gedenkboeken begonnen worden met het opmaken van een balans, waarbij de vraag centraal moet staan wat deze instellingen betekend hebben voor de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw. R. van der Woude geeft in deze bundel een eerste aanzet. Ruilverkavelingen worden op dit moment eveneens aan zo'n onderzoek onderworpen, net als de streekverbeteringsplannen. E. Karel geeft hiervan een voorproef. En Bieleman waagt zich in deze bundel zelfs aan een evaluatie van de hele landbouwsector in de twintigste eeuw.

De lange lijn

Het heden is een punt op een lange ontwikkelingslijn, of beter op vele ontwikkelingslijnen, die soms ingewikkelde kronkels vertonen. Geen eindpunt maar een waarnemingspunt dat morgen al weer tot het verleden behoort. Daar dient iedere wetenschapsbeoefenaar zich van bewust te zijn. Toch gebeurt het geregeld dat vanuit het verleden een kaarsrechte lijn naar het heden wordt getrokken. Bij voorbeeld van de middeleeuwse waterschappen naar het poldermodel van nu. En ook wordt vaak het belang van de eigen tijd geaccentueerd door het verleden immobiel te verklaren. Sociologen hebben daar nog wel eens een handje van. Een sprekend voorbeeld is de studie van A.J. Wichers over het platteland van voor 1900, die op de zandgronden van 900 tot 1900 een statische samenleving situeert die vast zat in een knellende greep van stadse heren, die een aantal maatschappelijke functies naar zich toe hadden getrokken en die niet wilden dat daar verandering in kwam.³⁷ Wie de *A.A.G. Bijdragen* over Drenthe en de Veluwe heeft gelezen, weet wel beter. Ook de algemene geldigheid van de theorie van de demograaf Hajnal, die een onveranderlijk preindustriële West-Europees huwelijkspatroon veronderstelt, met name gekenmerkt door late huwelijken en relatief veel ongehuwden, is in regionaal onderzoek diverse malen onderuit gehaald.³⁸ En daarmee kwam, zoals we al gezien hebben, tevens een belangrijk element van het agrarisch-ambachtelijk patroon van Hofstee op de tocht te staan.

Toch hebben ook agrarisch historici zich wel aan deze benadering bezondigd. De door Z.W. Sneller geredigeerde *Geschiedenis van den Nederlandschen landbouw*, die in 1943 is verschenen en die het toonaangevende handboek was aan het begin van de periode die hier beschouwd wordt, getuigt hier van. Sneller zelf neemt de chronolo-

gische hoofdstukken voor zijn rekening en schetst een vrijwel onbeveegbare landbouw tot 1795, een periode van geleidelijke veranderingen die van 1795 tot 1880 loopt en een tijdvak van ingrijpende veranderingen tussen 1880 en 1940. Dergelijke ingrijpende veranderingen zijn echter ook weer geconstateerd voor de periode na de Tweede Wereldoorlog. Zelfs in deze bundel.

Een benadering die voortdurend hamert op snelle onomkeerbare veranderingen in het zicht van het heden, is geneigd het verleden als een immobiel contrast te verklaren, wat het dus nooit is geweest. Wat dat betreft kunnen we ons spiegelen aan de discussie over de Engelse agrarische revolutie. Hier werd voorafgaand aan de industriële revolutie – een term die we overigens ook niet meer gebruiken – in het midden van de 18e eeuw een agrarische revolutie gesitueerd, een combinatie van enclosures (inclusief ruilverkaveling), technische innovaties en innovaties in het teeltplan, die tot een ongekende verhoging van de productie leidden. In de discussies die daarop volgden en die inmiddels al weer enkele tientallen jaren duren, werd allengs duidelijk dat de modernisering per regio aanmerkelijk verschilde en dat deze zich nergens van de ene dag op de andere voltrok.³⁹

Het verleden is geen contrast waar het heden tegen afgezet kan worden maar een leverancier van elementen en structuren die in het heden doorwerken en die onderweg voortdurend van vorm maar minder van inhoud veranderden. Mensen, of in dit geval boeren en andere plattelandsbewoners, waren 'vroeger' niet fundamenteel anders maar hadden andere mogelijkheden en prioriteiten. Het onderzoek naar de materiële cultuur op het platteland, zoals dat door A.J. Schuurman c.s. is ontwikkeld, heeft als één van de mogelijkheden dat het laat zien hoe de voorwerpen waarmee mensen zich omringden, de door hen gekoesterde waarden uitdrukten.⁴⁰ En die waarden klinken behoorlijk eigentijds.

Het vasthouden van de lange lijn voorkomt niet alleen dat het heden tot de maat der dingen wordt verklaard. Het voorkomt ook dat het wiel telkens weer opnieuw wordt uitgevonden. De ernst waarmee thans de trefzekerheid van toekomstscenario's wordt benadrukt, mag best gerelativeerd worden door eens te kijken wat er van dit soort voorspellingen die in het verleden zijn gedaan, is terecht gekomen. En bij de discussie over plattelandsvernieuwing kan het geen kwaad om te onderzoeken wat er met dit soort discussies in het verleden is gebeurd. Bij voorbeeld door naar de streekverbeteringsplannen te kijken,

die in de jaren vijftig opgang maakten. Veel was daar anders aan, maar niet alles. Het is beter om op dat laatste in te zoomen en niet op het eerste. Ook in de discussie over de biologische landbouw zou wel eens teruggekeken mogen worden. Want hoe verder we teruggaan in de tijd, hoe biologischer de landbouw wordt.

In de huidige discussie over de differentiatie van het landbouwbedrijf is eveneens historische inbreng gewenst. We weten dat tot in de 19e eeuw het gemengd bedrijf in de meeste delen van Nederland de regel was. Ook hadden kleinere boeren er vaak een baantje bij – als postbode, koster, schoenmaker of los arbeider – om het gezinsinkomen op peil te houden. Het beschikbaar komen van kunstmest en nieuwe vormen van intensieve landbouw, leidde er toe dat er ontmening plaatsvond en er steeds meer werd gespecialiseerd. En als het even kon werden de bijbaantjes opgezegd. Een gedifferentieerd bedrijf lijkt dus geen hoge prioriteit te hebben gehad op het wensenlijstje van de agrarische bevolking. Er zal dus goed naar de redenen gekeken moeten worden waarom dit nu wel het geval zou kunnen zijn.

En tenslotte, maar dit terzijde, zal historische kennis voorkomen dat de varkensflats die op dit moment op de tekentafels komen, worden aangeduid als een modern etagebedrijf.

Cultuurhistorie en rurale archeologie

Hierboven is al aangegeven dat in de meer recente agrarische geschiedenis de ketenbenadering inmiddels weer voorzichtig geflankeerd wordt door een aanpak die zich richt op het totale platteland, dat inmiddels in de actualiteit omgedoopt is tot groene ruimte. Ik verwacht dat in de nabije toekomst die groene ruimte het terrein bij uitstek zal worden, waar de agrarische geschiedenis een context kan leveren voor de actualiteit. Steeds vaker wordt op het ogenblik namelijk aangedrongen op aandacht voor en behoud van elementen in de groene ruimte die cultuurwaarden uit het verleden vertegenwoordigen en die karakteristiek zijn voor de wijze waarop in de historie met de groene ruimte is omgegaan. Vaak wordt daarbij ook het behoud van de historisch gegroeide regionale diversiteit benadrukt. De recent verschenen nota Belvedere, die is opgesteld onder verantwoordelijkheid van maar liefst vier ministeries, beoogt hierbij sturend te functioneren.⁴¹

Als centrale doelstelling wordt in de nota geformuleerd: *De cultuurhistorische identiteit wordt sterker richtinggevend voor de inrichting van de ruimte en het rijksbeleid zal daarvoor goede voorwaarden scheppen.*⁴²

Uit de nota blijkt dat dit vooral moet gebeuren door het inpassen van karakteristieke historische landschappelijke elementen in de landinrichting, alsmede van artefacten die verwijzen naar het verleden en dat verder specifieke aandacht besteed moet worden aan wat er aan archeologische verwijzingen in het landschap te vinden is. Een achttal projecten – onder meer de Hollandse waterlinie, Leidsche Rijn, Het Groninger wierdengebied, kerkepaden in de Achterhoek – worden als voorbeelden voor een dergelijke aanpak uitgewerkt. Ook bevat de nota een inventarisatie van gebieden met hoge cultuurhistorische waarden.

Als agrarisch historicus kun je een dergelijke benadering alleen maar toejuichen, omdat het een einde maakt aan het onbeperkt rondshovelen en egaliseren in gebieden die soms een belangrijke getuigenis vormen van historische ontwikkelingen maar die om één of andere reden – meestal vanwege de aanleg van nieuwe infrastructuur of bedrijventerreinen en woningbouw – een transformatie moeten ondergaan. Toch zijn er vanuit de agrarische geschiedenis, evenals uit andere onderdelen van de geschiedwetenschap, wel enige kanttekeningen te maken.

Allereerst moet geconstateerd worden, dat (agrarisch) historici niet zijn betrokken bij de opstelling van de nota. Was dat wel gebeurd dan zouden ze ongetwijfeld bezwaar hebben gemaakt tegen de wat curieuze term cultuurhistorie, die in de nota veelvuldig wordt gebruikt. Historie is synoniem met geschiedenis en cultuurhistorie is dus cultuurgeschiedenis. Dit is een binnen de historische wetenschap sterk opkomende subdiscipline die zich bezighoudt met de wijze waarop mensen in het verleden aan hun bestaan vorm hebben gegeven. Daarbij wordt meestal wel een beperktere cultuurdefinitie gehanteerd, omdat anders de hele geschiedenis tot cultuurgeschiedenis verklaard zou worden. Eigenlijk houdt men zich binnen de cultuurgeschiedenis vooral bezig met wat Huizinga de levensstijl van een samenleving noemde en daarbinnen stratificeert men dan, getuige de aanduidingen volkscultuur, elitecultuur, burgerlijke cultuur. Deze laatste krijgt op het ogenblik de meeste aandacht. Anderzijds worden ook uniforme tendenties onderzocht – massacultuur – of wordt er naar leeftijd gedifferentieerd: jeugdcultuur.

Duidelijk is in ieder geval dat deze vorm van cultuurgeschiedenis mijlenver af staat van wat in de nota Belvedere en verwante publicaties onder cultuurhistorie wordt verstaan. Het is overigens weinig eenduidig wat de nota met cultuurhistorie bedoelt. Soms wordt cultuurhistorie aangeduid als een discipline soms als een historisch gegeven: *Cultuurhistorie is een bron voor geschiedenis... Cultuurhistorie ontstaat elke dag.*⁴³ En ook wordt cultuurhistorie omschreven als *historische bouw- en stedenbouwkunde, archeologie en historisch-landschappelijke elementen en structuren.*⁴⁴ Hier worden dus twee disciplines en historische gegevenheden in elkaar geschoven. Deze gegevenheden worden soms ook weer vervangen door de disciplinaire aanduiding historische geografie.⁴⁵

Uiteindelijk wordt het allemaal nog wel duidelijk. *Cultuurhistorie is het verhaal van het cultuurland.*⁴⁶ Maar dan het verhaal zoals het verteld wordt door archeologen, historisch geografen en bouw- en stedenbouwkundigen die zich met het verleden bezighouden. Daar blijkt het om te gaan. De geschiedenis van het in cultuur gebrachte land dus. De historische pendant van cultuurtechniek of de evenknie van de geschiedenis van de natuur (wat uiteraard weer iets anders is dan natuurlijke historie).

Maar waarom is daar het verhaal zoals dat verteld wordt door historici niet bij? Dat is namelijk hetzelfde verhaal maar dan vanuit een andere dimensie: vanuit het perspectief van de mensen die de veranderingen in het landschap hebben veroorzaakt. Agrarisch historici halen hun informatie niet in de eerste plaats uit het landschap zelf, maar uit de geschreven bronnen die daarover berichten. Zij weten wat er sinds de Middeleeuwen gebeurd is in de groene ruimte. Dank zij hun regionale studies weten zij ook hoe dat van gebied tot gebied verschilde. Zij kunnen daarmee als het ware voorspellen wat voor soort artefacten en landschappelijke overblijfselen er in de diverse delen van Nederland te vinden moeten zijn. Zij werken dus precies andersom als in de zogenoemde cultuurhistorie gebeurt, die vanuit waarnemingen in het landschap werkt. Halverwege moet men elkaar daarbij dus tegenkomen, want die overblijfselen zijn alleen goed te duiden als men de context kent waarin zij tot stand zijn gekomen.

Een analogie vormt de relatie tussen industriële archeologie en (economische) geschiedenis. De industrieel archeologen speuren naar overblijfselen van vroegere bedrijvigheid in steden en op het platteland. Maar ze kunnen alleen maar goed aangeven wat ze gevonden hebben, als ze dit relateren aan de industriële bedrijvigheid die in het

verleden op de betreffende plaats heeft plaatsgevonden. En daar gaat de economische geschiedenis over. Misschien kunnen we het onderzoek naar historische overblijfselen in het huidige landschap dan ook maar beter rurale archeologie noemen.⁴⁷ Want dat is het. Maar wellicht ook moeten we maar niet teveel op deze nomenclatuur hameren. De politiek heeft de term cultuurhistorie inmiddels omarmd en begint zich steeds meer in te zetten voor het behoud van cultuurhistorische waarden. En dat is een goede zaak, waaraan de naamgeving dan maar ondergeschikt moet zijn.

Dat neemt echter niet weg dat de inbreng van de agrarische geschiedenis in dit verband veel groter kan zijn dan tot nu toe is aangenomen. Een goed onderzoek naar cultuurhistorische waarden – dat is wel een goede term – moet van twee kanten opgezet worden: vanuit het landschap zelf en vanuit de bronnen die daarover informatie verschaffen. Naast het verhaal *van* het cultuurland is er het verhaal *over* het cultuurland. En die twee moeten sporen. Dat voorkomt ook dat er te veel belang gehecht wordt aan sommige overblijfselen, die maar weinig representatief zijn voor wat er in het verleden is gebeurd. En het stimuleert het zoeken naar artefacten die juist heel kenmerkend zijn voor de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden. Die zelfs de samenleving waaruit deze artefacten zijn voortgekomen, weer zichtbaar kunnen maken.

Bovendien kunnen de overblijfselen beter geduid worden als ze in een historische context geplaatst worden. Sommige refereren namelijk aan de oorspronkelijke situatie, andere juist aan verandering in het verleden. En weer andere markeren een latere situatie, die inmiddels ook al weer veranderd is. Om een voorbeeld te geven. Een 'ongerept' veengebied als het Fochteloër veen is van een andere orde dan de ontwateringsvaart met klapbrug aan de rand daarvan, die de ontginningsfase van het aansluitende gebied markeert, terwijl de lintbebouwing langs die vaart, met veel boerderijen, refereert aan de nieuwe bestemming van het veengebied. Dit moduleren in de tijd is bij uitstek het specialisme van de historicus, voor wie 'vroeger' niet bestaat.

Soms ook levert historisch onderzoek in de archieven informatie op die in het landschap totaal niet meer terug te vinden is en die zonder veel moeite is te reconstrueren. Zo is er in het Drentse dorp Peize, tussen de nieuwbouw, een veldje met hop aangelegd. Deze imposante klimplanten met hun bellen geven aan dat Peize ooit een belangrijke leverancier van hop voor de regionale bierbrouwerijen is geweest. Ook de tabaksteelt in Midden-Nederland is op een vergelijk-

bare wijze gemakkelijk in de herinnering terug te roepen. Omtrent het op deze manier terughalen van de hennepcultuur in het Utrechts-Hollandse veenweidegebied zullen wel wat meer reserves bestaan.

Met het bovenstaande heb ik niet willen zeggen dat historisch geografen, die in de eerste plaats vanuit het landschap werken, het wat die historische context betreft, helemaal hebben laten afweten. Studies als van Hans Elerie en Hans Renes over respectievelijk het Reestdal en Midden-Zuid-Limburg laten naast grote landschappelijke kennis, ook de resultaten van archiefonderzoek zien.⁴⁸ Maar dat zijn toch te veel uitzonderingen. Het zou beter zijn als historische geografie en (agrarische) geschiedenis, toch al geen wijd verspreide disciplines aan de Nederlandse universiteiten, meer voortbouwden op elkaars kennis. Gelukkig gebeurt dat ook wel.⁴⁹

Besluit

Een stelling in een recent verschenen proefschrift luidt: *Historisch besef leidt niet tot verbetering van de handelsbalans.*⁵⁰ Dat lijkt niet te betwisten. Maar de agrarische geschiedenis kan wel aangeven hoe de handelsbalans samenhangt met de productiviteit in de agrarische sector; in welke omvang die agrarische productie in de tijd is toegenomen en wat daar allemaal mee samenhangt. Ook kan de agrarische geschiedenis aangeven wat in verschillende perioden het maatschappelijk belang van die productietoename is geweest en hoe het levensbedreigende karakter van het stagneren van opbrengsten van lieverlee heeft plaatsgemaakt voor consequenties die minder ingrijpend werden geacht. Dank zij de agrarische geschiedenis is de kennis van de totale preïndustriële samenleving enorm toegenomen en weten we eindelijk hoe 'gewone' mensen toen vorm gaven aan hun bestaan.

Doordat de agrarische geschiedenis, en de economische en sociale geschiedenis waarmee zij nauw verwant is, zich in hun vraagstellingen in toenemende mate laten leiden door actuele ontwikkelingen, is het mogelijk gebleken veel van die ontwikkelingen in een lange termijn context te plaatsen. Dat moet er toe leiden dat keuzes in de actualiteit meer weloverwogen gemaakt kunnen worden. En dat kan de handelsbalans wel degelijk beïnvloeden.

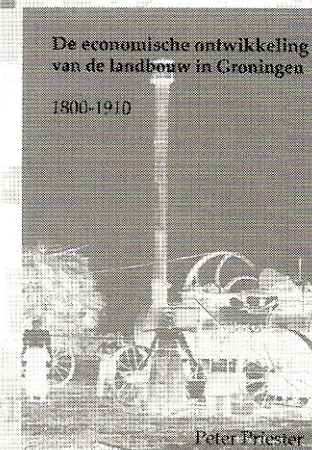
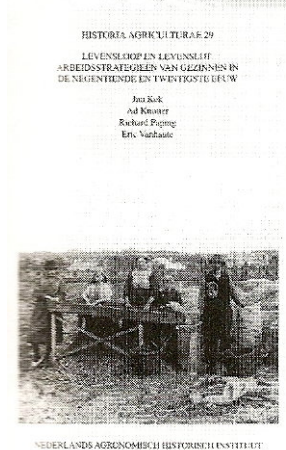
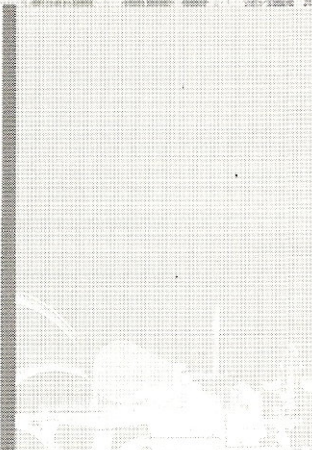
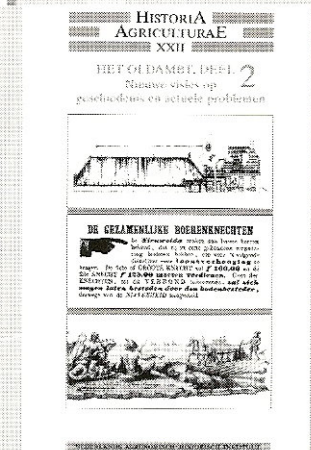
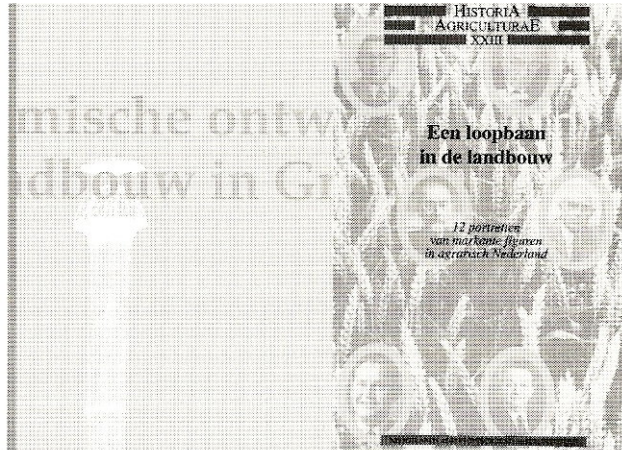
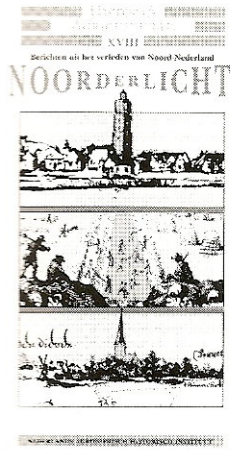
Noten

-
- * Veel dank ben ik verschuldigd aan Jan Bieleman en Anton Schuurman voor hun commentaar en informatie.
- ¹ Frans van Poppel, *Trouwen in Nederland. Een historisch-demografische studie van de 19^e en vroeg-20^e eeuw*. A.A.G. Bijdragen 33 (Wageningen 1992); O.W.A. Boonstra, *De waardij van eene vroege opleiding. Een onderzoek naar de implicaties van het alfabetisme op het leven van inwoners van Eindhoven, 1800-1920*. A.A.G. Bijdragen 34 (Wageningen 1993); Willibrord Rutten, *‘De vreselijkste aller harpijen’ Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie*. A.A.G. Bijdragen 36 (Wageningen 1997).
- ² Jaap Buis, *Historia forestis. Nederlandse bosgeschiedenis*. A.A.G. Bijdragen 26 en 27 (Wageningen 1985); M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De vereningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. A.A.G. Bijdragen 35 (Wageningen 1995).
- ³ A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant*. A.A.G. Bijdragen 30 (Wageningen 1989); Johan A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de zeventiende en achttiende eeuw. Ontwikkeling en diversiteit*. A.A.G. Bijdragen 39 (Wageningen 1999).
- ⁴ Jan Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw*. A.A.G. Bijdragen 29 (Wageningen 1987); Peter Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen 1800-1910*. A.A.G. Bijdragen 31 (Wageningen 1991); P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360 – ca. 1515)*. A.A.G. Bijdragen 32 (Wageningen 1992); Peter Priester, *Geschiedenis van de Zeeuwse landbouw ca. 1600-1910*. A.A.G. Bijdragen 37 (Wageningen 1998); Paul Brusse, *Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen 38 (Wageningen 1999); P.J. van Cruyningen, *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*. A.A.G. Bijdragen 40 (Wageningen 2000). Het boek van Brusse neemt een tussenpositie in.
- ⁵ Overigens omvatte een van de eerste bedrijfstakken van de agro-industrie – de machinale melkverwerking – eveneens een activiteit die voorheen op het boerenbedrijf plaatsvond.
- ⁶ Zie voor de lotgevallen van *Historia Agriculturae* ook de bijdrage van Michiel Gerding in deze bundel.
- ⁷ In deze reeks zijn onder meer verschenen de pionierstudie van Hille de Vries, *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)*. *Agronomisch-Historische Bijdragen* 7 (Wageningen 1971) en P.C.M. Hoppenbrouwers en A.H.G. Schaars (red.), *Europa en de landbouw. Visie op verleden en toekomst van het gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Bundel ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Vereniging voor Landbouwgeschiedenis*. *Agronomisch-Historische Bijdragen* 13 (Wageningen 1990).

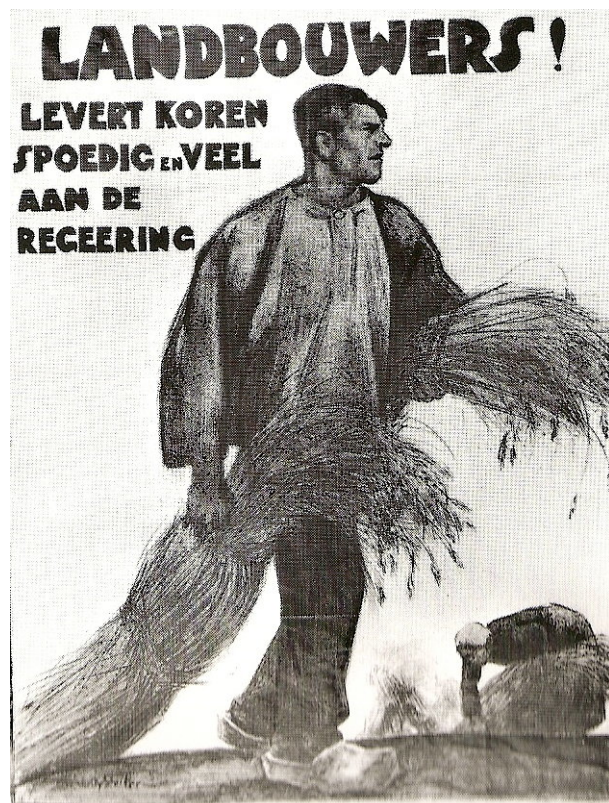
-
- ⁸ J.J. Spahr van der Hoek en O. Postma, *Geschiedenis van de Friese landbouw*, 2 delen (Leeuwarden 1952); B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel* (Assen 1957). J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914. Maaslandse monografieën 4* (Assen 1965); C. Baars, *De geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden* (Wageningen 1973); A.H. Crijs en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1800-1885. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 72* (Tilburg 1987); A.H. Crijs en F.W.J. Kriellaars, *Het gemengde landbouwbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant 1886-1930. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland 90* (Tilburg 1992); J.C.G.M. Jansen en W.J.M.J. Rutten, *Geschiedenis van de landbouw in Limburg in de twintigste eeuw. Maaslandse monografieën 52* (Leeuwarden 1992).
- ⁹ Max Dendermonde, *Hoe wij het rooiden. De Veenkoloniale aardappelboer en zijn industrie* (Veendam 1979).
- ¹⁰ J. Bläsing, *Op het spoor van de Körver. Ontstaan, groei en transformatie van de Brabantse familieonderneming Hendrix' fabrieken 1979/1930 bedrijfsgeschiedkundig bekeken* (Leiden 1986); K.E. Sluyterman, *Driekwart eeuw CSM. Cash flow, strategie en mensen* (Diemen 1995); Keetie Sluyterman e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank* (Den Haag 1998).
- ¹¹ Frida Terlouw, *De geschiedenis van de bietsuikerindustrie in Nederland en van de Coöperatieve Suikerfabriek en Raffinaderij g.a. Puttershoek 1912-1966 in het bijzonder met inachtneming van de overheidspolitiek en de verhouding tussen de coöperatieve en de particuliere industrie* (Rotterdam 1969); J.C. Dekker, *Zuivelcoöperaties op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1892-1950* (Middelburg 1996).
- ¹² J.M.G. van der Poel, *Honderd jaar landbouwmechanisatie in Nederland* (Wageningen 1967).
- ¹³ Nadien is nog een samenvattend werk verschenen maar dat richt zich voornamelijk op schattingen van de agrarische productie: M. Knibbe, *Agricultural Production in the Netherlands 1851-1950* (1993).
- ¹⁴ Zie Bas J.P. van Bavel and Erik Thoen (eds.), *Land productivity and agro-systems in the North Sea area. Middle ages-20th century* (CORN Publication series 2, Turnhout 1999); Isabelle Devos and Liam Kennedy (eds.), *Marriage and rural economy. Western Europe since 1400* (CORN Publication series 3, Turnhout 1999).
- ¹⁵ Een voorbeeldfunctie kan hierbij vervullen: Hilde Krips-van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving. Groninger Historische Reeks 19* (Assen 1999).
- ¹⁶ Een eerste aanzet vormt een dissertatie over landgebruik in Friesland, maar dan uitsluitend vanuit een landbouw-perspectief: M.J.E. Blauw, *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen en de ontwikkelingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995). Vanuit het 'natuur'-perspectief: Jaap Buis en Jan-Paul Verkaik, *Staatsbosbeheer 100 jaar werken aan groen Nederland* (Utrecht 1999).
- ¹⁷ E.W. Hofstee, 'Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboorten in Nederland in de tweede helft van de 19e eeuw', *Akademiedagen*, VII

-
- (Amsterdam 1954) 59-100. Zijn visie is verder uitgewerkt in E.W. Hofstee, 'De groei van de Nederlandse bevolking, in: A.N.J. den Hollander e.a., *Drift en koers, een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1961).
- ¹⁸ Zie voor een overzicht H.K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en contractie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland*. A.A.G. Bijdragen 20 (Wageningen 1976).
- ¹⁹ Van der Woude, *Noorderkwartier*, 252; A.M. van der Woude, 'Bevolking en gezin in Nederland', in: F.L. van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985) 19-71.
- ²⁰ Van Poppel, *Trouwen in Nederland*, IV.2 en VI.6.
- ²¹ E.W. Hofstee, *Het Oldambt een sociografie, deel 1 Vormende krachten* (1937, herdruk Groningen 1990). Zie voor een evaluatie: J.N.H. Elerie, P.C.M. Hoppenbrouwers (red.) *Het Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. *Historia Agriculturae XXII* (Groningen 1991).
- ²² E.W. Hofstee, *Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930* (Wageningen 1985).
- ²³ P.R. Priester, 'De economische ontwikkeling van de landbouw in de negentiende eeuw' in: Elerie, Hoppenbrouwers (red.), *Het Oldambt, deel 2*, 95-105. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 78 e.v..
- ²⁴ J.L. van Zanden, 'De landbouw op de zandgronden van Oost-Nederland; J. Bieleman, 'Boeren en rekenmeesters - een repliek'; J.L. van Zanden, 'Dupliek', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 101 (1988) 190-224.
- ²⁵ Gabriël van den Brink, 'Van integrale naar differentiële geschiedenis. Overwegingen bij een (te) groots opgezet project'; Pim Kooij en Maarten Duijvendak, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 290-319.
- ²⁶ De Vries, *Landbouw en bevolking*; H. M. F. Krips van der Laan, *Praktijk als antwoord: S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. *Historia Agriculturae XVI* (Groningen 1985).
- ²⁷ G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger. De voedselvoorziening 1940-1945* (Utrecht 1945).
- ²⁸ W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid. Mansholts eerste plannen*. *Historia Agriculturae XX* (Groningen 1989); Hoppenbrouwers en Schaars, *Europa en de landbouw*; J.H. Molegraaf, *Boeren in Brussel. Nederland en het gemeenschappelijk Europees landbouwbeleid* (Utrecht 1999).
- ²⁹ Margreet van der Burg, 'Een half miljoen boerinnen in de klas': *landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988). Haar dissertatie over dit onderwerp zal in 2001 verschijnen als A.A.G. Bijdragen 41.
- ³⁰ P. Kooij, 'Stad en Platteland', in: F.L. van Holthoon, *De Nederlandse samenleving sinds 1815* (Assen/Maastricht 1985).
- ³¹ Zie hiervoor onder meer: Marcel Clement, *Transport en economische ontwikkeling. Analyse van de modernisering van het transportsysteem in de provincie Groningen (1800-1914)* (Groningen 1994); Jan van Oudheusden en Gerard Trienekens (red.), *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914* ('s-Hertogenbosch 1993); Richard Paping, *Voor een handvol stuivers. Werken verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en*

-
- middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860. *Historia Agriculturae XXVII* (Groningen 1995); V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Groningen 1994).
- ³² Pim Kooij (red.), *Dorp naast een stad. Hoogkerk 1770-1914* (Assen 1993).
- ³³ Zie hiervoor: Pim Kooij, *Mythen van de groene ruimte* (Oratie Wageningen 1999). Een recente studie vanuit dit perspectief is: Gerrie Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkaveling in Nederland* (Bussum 2000).
- ³⁴ Promotie-onderzoek Dorien Knaap: De eerste Nederlandse multinational, De NV v/h W.A. Scholten. Zie ook: Jaap Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne. Verslag van een speurtocht naar de tien buitenlandse fabrieken van Willem Albert Scholten* (Bedum 1999).
- ³⁵ Huub Surendonk, *Groei uit suiker. Oorsprong en ontwikkeling van Coöperatie Cosun U.A. [1899-1999]* (Breda 1999).
- ³⁶ *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (Zutphen 2000) deel 2, 340.
- ³⁷ A.J. Wichers, *De oude plattelandsbeschaving. Een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* (Wageningen 1965).
- ³⁸ Pim Kooij (ed.), *Where the twain meet. Dutch and Russian regional demographic development in a comparative perspective 1800-1917. Historia Agriculturae 28* (Groningen/Wageningen 1988).
- ³⁹ Zie: Mark Overton, *Agricultural revolution in England: the transformation of the agrarian economy 1500-1850* (Cambridge 1996).
- ⁴⁰ Schuurman, *Materiële cultuur*, Kamermans, *Materiële cultuur*.
- ⁴¹ Ministeries van Onderwijs Cultuur en Wetenschappen; Landbouw, Natuurbeheer en Visserij; Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Natuurbeheer; Verkeer en Waterstaat, *Nota Belvedere. Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting* (Den Haag 1999).
- ⁴² Nota Belvedere, 7.
- ⁴³ Nota Belvedere, resp. 17 en 11.
- ⁴⁴ Nota Belvedere, resp. 14 en 38.
- ⁴⁵ Nota Belvedere, 21.
- ⁴⁶ Nota Belvedere, 78.
- ⁴⁷ De belangrijke bijdrage die de 'echte' archeologie kan leveren blijft hierbij onverlet en komt ook in deze naamgeving tot uiting. Voor de vroegste periode is men immers inderdaad aangewezen op het bodemarchief, zonder hulp van de papieren archieven.
- ⁴⁸ J.N.H. Elerie, *Weerbarstig land. Een historisch-ecologische landschapsstudie van Koekange en de Reest* (Groningen 1998); J. Renes, *Landschappen van Maas en Peel* (Leeuwarden/Maastricht 1998).
- ⁴⁹ Zo is aan de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis in Wageningen ook een bijzondere leerstoel historische geografie verbonden, bezet door J.A.J. Vervloet en wordt het reeds genoemde NAHI onderzoek naar ruilverkavelingen uitgevoerd door een historisch geograaf.
- ⁵⁰ Andela, *Kneedbaar landschap*, stelling 10.

Vijf afleveringen van de *Historia Agriculturae*

Affiche uit de Eerste Wereldoorlog van W. Sluiter

De Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw

Jan Bieleman

Inleiding

Aan het einde van de twintigste eeuw gold de Nederlandse landbouw als een van de meest productieve ter wereld. Nergens gaf een koe zoveel melk; in de akkerbouw en in de tuinbouw behoorde de productie per manuur tot de hoogste van wat bekend was¹. De verschillen in arbeidsproductiviteit die eerder nog bestonden met typische landbouw-export-landen als Australië, Canada en de Verenigde Staten, waren nagenoeg geheel verdwenen. Toch vond in vergelijking met de situatie aan het begin van de jaren '50 nog maar een minimaal deel van de Nederlandse beroepsbevolking in directe zin een bestaan in de land- en tuinbouw. De drastische afname van het aantal boeren, tuinders en landarbeiders sindsdien en de gelijktijdige, uiterst snelle groei van productie en productiviteit hadden een tegenhanger gehad in een ongekend proces van schaalvergroting, mechanisatie, rationalisatie en specialisatie. Mede als gevolg van de neveneffecten die daarmee gepaard gingen, leken enkele decennia later het aanzien dat de landbouw had genoten bijna als de spreekwoordelijke sneeuw voor de zon te zijn verdwenen, evenals zijn onbetwiste en vanzelfsprekende plaats in de samenleving

De snelle, technische veranderingen die zich vooral vanaf de jaren '50 voltrokken, waren in feite op gang gekomen aan het einde van de negentiende eeuw. In die tijd behoorden Nederland en België, beide landen met een hoge '*man/land-ratio*' en hoge grondprijzen, tot de kern van een kleine groep landen waar zich vanaf die tijd een ware 'groene revolutie' aftekende. Een en ander ging samen met een toenemende verwetenschappelijking van de landbouwkundige productie en een groeiende bemoeienis van de overheid. Zo ontwikkelde de Nederlandse

landbouw zich als een uitgesproken veredelingslandbouw, die in belangrijke mate is gericht op enerzijds een afzet van zijn producten op buitenlandse markten en anderzijds het gebruik van grote hoeveelheden van elders aangevoerde grondstoffen.

Landbouwers op de stroom van de tijd

Omstreeks het midden van de negentiende eeuw was de Nederlandse landbouw in geheel nieuw vaarwater terechtgekomen. Onder de katalyse van een politiek-economisch regime van vrijhandel en de snelle en revolutionaire ontwikkelingen op transportgebied, richtten veel boeren en tuinders zich op de mogelijkheden die de exportmarkt bood. Meer dan ooit tevoren raakten onze land- en tuinbouw georiënteerd op markten in het buitenland. Een belangrijk proces op de achtergrond vormden de veranderingen die zich voltrokken in de samenstelling van het dagelijkse menu van de West-Europeaan. Geleidelijk aan kwam daarin meer ruimte voor 'luxere' producten zoals vlees, zuivel, suiker, groenten en fruit. Als geen ander waren het de Nederlandse boeren en tuinders die inspeelden op de nieuwe en groeiende vraag naar juist deze producten. Zij bouwden daarmee voort op een open, marktgerichte attitude die al sinds de Late Middeleeuwen kenmerkend was voor hun handelen. Het resultaat was dat de Nederlandse landbouw na circa 1850 in enkele tientallen jaren tijd op tal van vlakken een totaal nieuw aangezicht kreeg.

Maar dezelfde factoren die een katalyserende rol speelden bij die voorspoedige ontwikkelingen in de eerste decennia na 1850, waren er in zekere zin ook de oorzaak van dat deze niet eens zolang daarna, vanaf de tweede helft van de jaren '70, in het slop raakten. De steeds grotere hoeveelheden graan en veehouderijproducten die vanaf de jaren '60 van overzee naar Europa kwamen, misten hun effect op het prijspeil niet. Tegelijkertijd ondervond de veehouderijsector in toenemende mate hinder van concurrentie op de buitenlandse markten van de betere kwaliteiten zuivel uit gebieden als Normandië en Sleeswijk-Holstein en - wat later - vooral ook uit Denemarken. Niet alle sectoren echter, leden in gelijke mate onder de crisis die bekend is geworden als de 'grote landbouwcrisis'. De tuinbouw, bijvoorbeeld, floreerde en ook het Veenkoloniale bedrijf leed er weinig onder, terwijl de boeren op de zandgronden nog lange tijd redelijk goede zaken deden dankzij hun varkens. Al deze factoren waren van groot belang als proloog op de ontwikkelingen die ná 1890 inzetten.

Vanaf het midden van de jaren '90 van de negentiende eeuw keerde het economisch tij weer ten goede en op de stroom van een aantrekkende conjunctuur wierp het grote aantal innovaties dat in deze periode zijn weg vond naar de boeren al snel zijn vruchten af.

Een van de belangrijkste vernieuwingen uit die tijd was zonder twijfel dat de boeren zich in economische zin en over een breed front organiseerden in verschillende vormen van coöperatief ondernemerschap. De meest tot de verbeelding sprekende daarvan was zonder twijfel de zuivelcoöperatie. Gewoonlijk wordt de stichting van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek in het Friese Warga, in 1886, aangemerkt als het beginpunt van deze ontwikkeling. In veel gevallen waren de aanvankelijk vaak kleine zuivelcoöperaties voor de boeren ook een opstap naar andere vormen van coöperatief opereren. Zo had de pluimveesector zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw niet zo stormachtig kunnen ontwikkelen, als boeren-pluimveehouders zich niet in verenigingsverband hadden georganiseerd, om op deze wijze in allerlei vormen van een schaalvoordeel te kunnen profiteren.

Een andere vorm van coöperatief opereren die snel aan betekenis won, vormden de aankoopverenigingen. De eerste waren in feite al in de jaren '70 ontstaan en zij speelden - op hun beurt - een belangrijke rol bij de verbreiding van twee zeer elementaire innovaties welke sinds de tweede helft van de negentiende eeuw de ontwikkeling van de landbouw een andere richting gaven: kunstmest en veevoeder. Via dergelijke verenigingen nam de aankoop daarvan snel in omvang toe.

Een belangrijke, stimulerende factor was verder het ontstaan van nieuwe en andere vormen van landbouwindustrie. Naast de aardappelmeel- en de suikerfabrieken, die vanaf de jaren '60 op het toneel waren verschenen, werden nu ook strokartonfabrieken en exportslachterijen in het leven geroepen, even later nog gevolgd door conservenfabrieken. Dankzij hun prestaties en mede door toedoen van de zich snel ontwikkelende zuivelindustrie, oversteeg de export van 'bewerkte' agrarische producten na 1890 in hoog tempo die van de 'onbewerkte'.

Echter, anders dan lange tijd werd gedacht, is het verkeerd gebleken om de 'grote landbouwcrisis' te zien als een soort van 'shocktherapie' die nodig was om de boeren wakker te schudden nadat zij in de voorafgaande periode van hoogconjunctuur 'slapende rijk' waren geworden. Al vóór de crisis hadden velen van hen zelf initiatieven genomen die bedoeld waren om hun bedrijf aan te passen aan de zich wijzigende omstandigheden. Leest men bijvoorbeeld de verslagen van de

Landbouwcommissie van 1886, dan komt men steeds opnieuw getuigenissen tegen van de vele veranderingen die in de drie, vier voorgaande decennia in het land- en tuinbouwbedrijf al om zich heen hadden gegrepen. De ontwikkelingen die na 1890 de landbouw snel van karakter deden veranderen, waren in veel opzichten dan ook een vervolg op die welke al vanaf 1850 hadden ingezet. Men kan zelfs stellen dat de 'crisis' veel van de vernieuwingen die op til waren, meer of minder gestremd heeft. Dit doet overigens niets af aan het feit dat door de ontwikkelingen van ná 1890 de Nederlandse landbouw in korte tijd een volstrekt nieuw elan kreeg.

Onlosmakelijk verbonden met die vernieuwingen was dat een groot deel van de Nederlandse landbouw in steeds sterkere mate afhankelijk werd van een afzet van producten buiten de eigen landgrenzen. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog werd al (ruim) de helft van de totale productie op buitenlandse markten verkocht. Bovendien waren sommige sectoren inmiddels in hoge mate afhankelijk geworden van de aanvoer van 'grondstoffen' van elders, zoals kunstmest en voerdersmiddelen. In 1913 behoorde Nederland, samen met Groot-Brittannië en Duitsland, al tot de drie grootste maïsimporteurs van Europa.

Aanvankelijk had iedereen het volste vertrouwen in deze eenzijdige gerichtheid op exportmarkten. Maar terwijl de situatie van hoogconjunctuur zich na de Eerste Wereldoorlog snel herstelde, dienden zich al gauw ook de eerste symptomen aan van een 'wereldwijde', agrarische overproductie. Steeds groter werden de hoeveelheden landbouwproducten die van ver over de oceanen naar Europa kwamen, de positie van de Nederlandse producten op de exportmarkten bedreigend. Zowel in de akkerbouw, in de veehouderij, als in de tuinbouw kwam het prijspeil in de loop van de jaren '20 sterk onder druk te staan, waardoor er nauwelijks nog lonend geproduceerd kon worden. Allengs verslechterde de situatie zó dat vanaf 1927 overal in de Nederlandse landbouw het arbeidsinkomen voor boeren lager was komen te liggen dan voor landarbeiders.

De overheid had zich aanvankelijk zo goed als afzijdig gehouden, volhardend in een liberale koers. Toen echter duidelijk werd dat grote delen van de landbouw onvermijdelijk afgleden naar een diepe crisis, werd onder druk van parlement en landbouworganisaties een andere richting ingeslagen. En zo werden in 1931 de eerste stappen gezet naar een uiteindelijk veelomvattende en zeer complexe landbouw-crisispolitiek. Begonnen werd met de noodlijdende akkerbouwers te hulp te komen met onder meer een 'Tarwewet' (in februari 1931). Deze werd

in juli 1932 gevolgd door overeenkomstige maatregelen ten behoeve van de melkveehouderij en de varkenshouderij in de vorm van een 'Crisis-zuivelwet' en een 'Crisis-varkenswet'. Wat aarzelend en improviserend begonnen was, groeide zo al gauw uit tot een waarachtig woud van wetten en regelingen, om te trachten de gehele sector voor een wisse ondergang te behoeden.

Aan het begin van de jaren '50 had de landbouw zich goeddeels hersteld van de meest directe gevolgen van de Tweede Wereldoorlog. De ernstige schaarste aan productiemiddelen voor de landbouw en aan voedingsmiddelen voor de bevolking was opgelost. Vervolgens deed zich - vooral vanaf het einde van de jaren '60 - een vrijwel ongehinderde expansie voor, waarbij de Nederlandse landbouw zich ontwikkelde tot een van de meest productieve in Europa. Die expansie kon vooral plaats vinden dankzij de totstandkoming van een euromarkt en het EG-landbouwbeleid. De Nederlandse landbouw slaagde erin zijn export binnen de Europese markt belangrijk uit te breiden en kon daarmee zijn belangrijkste concurrenten, de Deense, voorbijstreven zolang dat land nog uitgesloten was van de gemeenschappelijke markt. Niet alle sectoren profiteerden daar overigens direct en in gelijke mate van. Na de invoering van de gemeenschappelijke markt, in 1962, gingen de resultaten in de pluimveehouderij bijvoorbeeld, sterk achteruit omdat de overgangsregeling juist voor deze sector bijzonder slecht uitviel. Pas na 1967 ging het ook hier weer bergopwaarts.

Productiegroei deed zich overigens niet alleen voor middels een spectaculaire groei in nieuwere bedrijfstakken als de intensieve kleinveehouderij en de glastuinbouw. Ook in de meer traditionele sectoren, zoals de rundveehouderij en de akkerbouw, deed zich een trendmatige stijging van de productiviteit voor die hoger was dan het gemiddelde in de Europese gemeenschap. Op bedrijfsniveau ging een en ander gepaard met een ongekend proces van specialisatie. Hoewel er al vóór 1950 gespecialiseerde tuinderijen, akkerbouw- en melkveehouderijbedrijven bestonden, waren hun aantallen over het geheel genomen nog vrij beperkt gebleven. Gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven, bijvoorbeeld, kwamen vooral dáár voor waar de bodem zich nauwelijks leende voor andersoortig gebruik. De meeste landbouwbedrijven in ons land waren gemengde bedrijven, dat wil zeggen dat ze meer dan één productierichting kenden. Sindsdien - dus na de jaren '50 - nam juist de betekenis van dit gemengde bedrijfstype sterk af en werd het begrip 'bio-industrie' gemeengoed. Het succes van de glastuinbouw in het bij-

zonder was in belangrijke mate te danken aan de snel groeiende vraag naar producten als broccoli, paprika, vleestomaten en ijsbergsla, hoewel beide laatste, uit oogpunt van biomassaproductie weinig meer dan fraai verpakt water zijn.

Inmiddels echter tekende het midden van de jaren '70 zich af als een keerpunt, in zoverre dat een periode van doorgaande groei overging in een van crises en instabiliteit. Een symptoom daarvan was de dalende tendens in prijzen van grond en van boerderijen. Overschotten en budgettaire lasten die deze in EG-verband met zich meebrachten, gingen steeds grotere problemen vormen. De melkveehouderij, in het bijzonder, droeg tot in de jaren '80 in belangrijke mate bij aan het zuiveloverschot en aan alle problemen die daaruit voortvloeiden.

Tegelijkertijd werd steeds duidelijker dat het adagium uit de jaren '50, 'produceren, specialiseren en rationaliseren' niet meer voldeed. Meer en meer vraagtekens werden geplaatst bij de intensieve productiemethoden, bij het beslag op schaarse grondstoffen en ruimte, en bij de kwaliteit van de producten zelf. Moderne productietechnieken hadden dan wel gezorgd voor een verbetering van de agrarische inkomens, ze gingen gepaard met allerlei ongewenste neveneffecten. De sterk toegenomen intensiteit van de landbouwproductie en de daarmee samenhangende hoge concentratie van productie op een klein areaal grond, legden een zware druk op milieu, natuur en landschap. De samenleving gaf duidelijk te verstaan dat deze effecten drastisch dienden te worden teruggedrongen.

Uiteindelijk zag het sociaal-economische landschap in de Nederlandse landbouw er aan het begin van de jaren '90 volstrekt anders uit dan tijdens de jaren '50; laat staan aan het einde van de negentiende eeuw. De metamorfose die het landbouwbedrijf had ondergaan, was mede een gevolg van een zich wijzigende 'onderstroom' en ging over een breed front gepaard met ingrijpende veranderingen op technisch vlak en in de (bedrijfs-)structuur.

Een veranderende 'onderstroom': dynamiek en structuur

Eeuwenlang was de kennis over het beheersen van de reproductieprocessen van planten die ten grondslag liggen aan de landbouwkundige productie gebaseerd op ervaringskennis van de boer. Deze vormde voor hem het richtsnoer bij het uitoefenen van zijn bedrijf. Ze stelde op de

overgeleverde ondervinding van de vele voorgaande generaties, aangevuld met die van hemzelf en zijn omgeving. Langzamerhand werd zo een onmiskenbaar vakmanschap opgebouwd uit de combinatie van inzicht, ervaring en traditie.

Daarin kwam na 1890 snel verandering. Een van de meest in het oog springende lijnen in de ontwikkeling van de landbouw sindsdien namelijk, was de verregaande mate van verwetenschappelijking van deze kennis, hetgeen dit tijdvak op fundamentele wijze doet verschillen van de voorgaande. De jonge, snel evoluerende landbouwwetenschap leerde niet alleen de biologische principes en processen achter de plantaardige en dierlijke productie kennen en beheersen. Ook de activiteiten binnen het boerenbedrijf en de technieken die daar werden toegepast, werden in toenemende mate onderwerp van wetenschappelijk onderzoek. Alleen al in ons land nam het aantal landbouwwetenschappelijke publicaties sindsdien toe van enkele tientallen tot enkele duizenden per jaar. De hoeveelheid verslagen van Nederlands landbouwkundig onderzoek kende in de periode 1900-1976 een verdubbelingstijd van 21 à 22 jaar. Aanvankelijk lag het accent in dat onderzoek vooral op het gebied van biologische technieken, in het bijzonder op het gebied van de plantaardige productie waar opmerkelijke vorderingen werden gemaakt. Voorop stond een verhoging van de productie per hectare, waaraan een discipline als de plantenveredeling belangrijk bijdroeg. Moderne kwekersrassen, aangepast aan de steeds hogere kunstmestgiften, vervingen in snel tempo de oude landrassen. Beide ontwikkelingen - een toenemend kunstmestgebruik en de snelle verbreiding van kwekersrassen - werden gestimuleerd door een relatieve schaarste aan goede landbouwgrond. Na de Tweede Wereldoorlog had een groot deel van het wetenschappelijk onderzoek vooral betrekking op de dierlijke productie. Speciaal op foktechnisch gebied werd toen grote vooruitgang geboekt, in combinatie met nieuwe technieken op het gebied van de voederwinning en de weidebouw.

De overheid had de landbouw gedurende bijna de gehele negentiende eeuw overgelaten aan het vrije spel van economische krachten. Maar mede op aandringen van de inmiddels georganiseerde, provinciale landbouwmaatschappijen, 'het groene front', werd in 1886 een Landbouwcommissie ingesteld, die bedoeld was als adviesorgaan van de overheid, die het op dit punt aan een deskundig ambtenaren-apparaat ontbrak. De commissie begon met een uitvoerig onderzoek naar de situatie in de Nederlandse landbouw, dat als grondslag moest dienen

voor die uit te zetten, actieve landbouwpolitiek. Nog voordat de commissie in 1896 haar definitieve rapport uitbracht, verzond ze een aantal tussentijdse adviezen en de overheid haastte zich die uit te voeren. Het was het begin van een ambitieus programma, waarmee de basis werd gelegd voor het veelgeroemde OVO-drieluik. Zo nam de overheid op instigatie van de Landbouwcommissie een ouder initiatief van enkele provinciale landbouworganisaties over door vanaf 1890 in iedere provincie een rijkslandbouwleraar (later rijkslandbouwconsulent) aan te stellen. Dit laatste initiatief groeide al spoedig uit tot een uitgebreid net van deskundigen die de boeren in hun regio door voordrachten, krantenartikelen en wintercursussen vertrouwd trachtten te maken met de vele nieuwigheden die op hen afkwamen.

Ook op het gebied van het landbouwonderwijs werden stappen gezet. In 1876 had het Rijk in Wageningen een al in 1873 gestichte en aan de plaatselijke, gemeentelijke HBS verbonden landbouwafdeling overgenomen. Met die overname werd de Rijkslandbouwschool een feit, waaruit vervolgens in 1918 de Landbouwhogeschool ontstond. In 1893 werden de eerste zogenaamde winterscholen voor het land- en tuinbouwonderwijs opgericht. Het was de aanzet tot de vorming van wat uiteindelijk zou uitgroeien tot een breed opgezet stelsel van primair, secundair en tertiair onderwijs, essentieel voor de vorming van toekomstige, zelfstandige boeren en tuinders, maar zeker ook voor de opleiding van een midden- en hoger kader in de sector.

Een ander voorbeeld van de energieke wijze waarop de overheid haar verantwoordelijkheden jegens de sector oppakte, was het instellen - naar Duits model - van een aantal nieuwe proefstations in 1890 en de oprichting van een Phytopathologische (later: Plantenziektenkundige) Dienst, in 1899. Ze vormden het begin van een reeks van onderzoeksinstituten die in de navolgende jaren werd opgezet. Deze instellingen en de Landbouwhogeschool vormden in feite het institutionele kader waarbinnen de landbouwwetenschap in Nederland tot ontwikkeling kon komen.

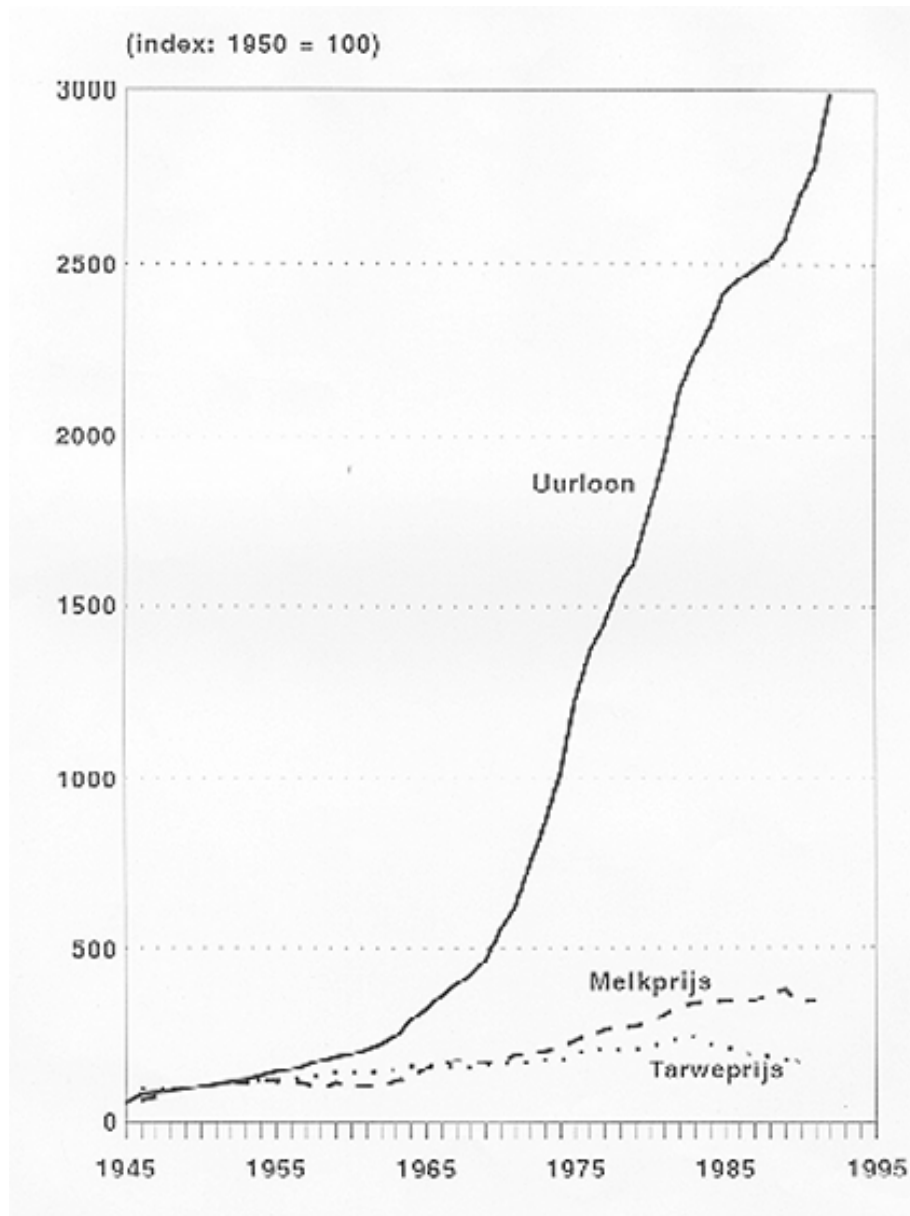
Tijdens het Interbellum stond de overheidspolitiek jegens de landbouw in alles in het teken van de crisisbeheersing en liep daarbij mede via het spoor van technische verbeteringen en een verbetering van de kwaliteit van de producten. Met dit laatste poogde men de zo wankelende positie op de exportmarkten te consolideren, respectievelijk te verbeteren. Op het vlak van de mechanisatie echter, werden de ontwikkelingen aanvankelijk getemperd. Landbouwmechanisatie had binnen deze politiek niet de eerste prioriteit omwille van het behoud van werk-

gelegenheid in de sector, die, zoals begrijpelijk, sterk onder druk stond. Bovendien zag men in kringen van de landbouwvoorlichting nog weinig perspectieven voor een grootschalige mechanisering van de Nederlandse landbouw. Nog in 1937 sprak de toenmalige werktuigenconsulent ir. A.P. van den Ban - die gerekend werd tot de meest praktische en vooruitstrevende consulenten in zijn tijd - de verwachting uit dat er in Nederland (zelfs rekening houdend met de perspectieven die de Wieringermeer aan grootschalige landbouw leek te bieden) ongeveer plaats zou zijn voor 3 maaidorsers. In de eerste helft van de jaren '30 waren de importen van landbouwwerktuigen een derde lager dan een decennium eerder.

Toch ging de landbouw in deze donkere periode er in technisch opzicht zeker wel op vooruit. De boeren werden in contact gebracht met 'goedgekeurd zaaizaad en pootgoed', moderne graslandexploitatie, stamboekfokkerij, enz. De melkproductie van het vee steeg en in de varkenshouderij nam de algehele kwaliteit toe door de invoer van Deens fokmateriaal en uitbetaling naar kwaliteit. Ook in de pluimveehouderij steeg de productie. Deze sector had zich in de voorgaande decennia ontwikkeld van een onbeduidende nevenactiviteit die zelfs niet voldoende produceerde om de binnenlandse markt te voorzien, tot een hypermoderne sector die qua exportprestaties de zuivel zelfs naar de kroon stak.

In weerwil van de voortvarende ontwikkelingen die zich sinds de laatste decennia van de negentiende eeuw in de landbouw voltrokken, was het al in de loop van de jaren '20 steeds moeilijker geworden de kosten in overeenstemming te brengen met de dalende wereldmarktprijzen. Dit betrof dan wel niet zozeer de kosten die gemaakt werden voor de aankoop van kunstmest en veevoerders, als wel in het bijzonder die voor arbeid. Een en ander betekende dat de productiviteit in de zin van de geldelijke opbrengst per eenheid arbeid terug dreigde te lopen. Vooral op de zandgronden werd in de loop van de jaren '30 de verhouding tussen het aantal in de landbouw werkzame arbeidskrachten en het beschikbare areaal steeds meer ervaren als een 'wanverhouding'. Deze kwam misschien nog niet eens zozeer tot uiting in een zichtbare werkloosheid als wel in een aanzienlijk potentieel arbeidsoverschot. Het probleem dat op deze wijze zijn intrede deed, werd al spoedig algemeen bekend als 'het Kleine-Boerenvraagstuk'. Speciaal op de kleine bedrijven in de zandgebieden - die de helft uitmaakten van het totaal

Figuur 1. De indexcijfers voor de prijzen van melk en van tarwe ten opzichte van het uurloon in de landbouw (index: 1950=100), in de periode 1945-1995

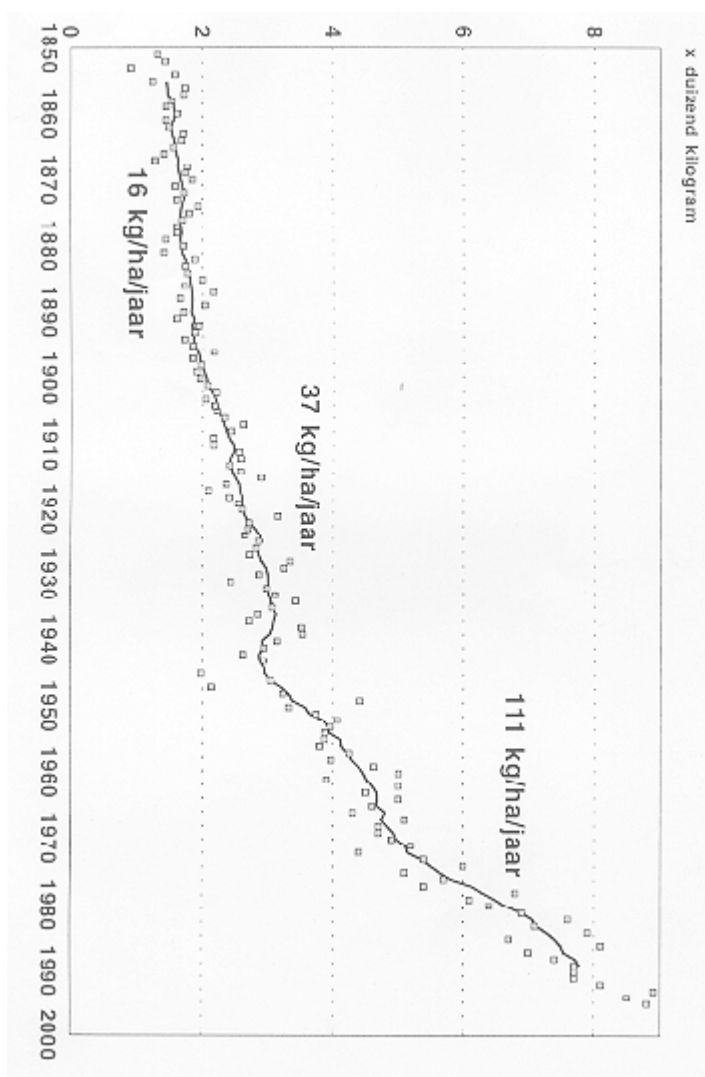
Bron: LEI/CBS, *Landbouwcijfers*

aantal landgebruikers in ons land - leed men onder een te geringe oppervlakte cultuurgrond per werker, met als rechtstreeks gevolg een arbeidsoverschot dat het inkomen per werker drukte. Anders gezegd: zouden alle gewerkte uren op deze kleine bedrijven tegen een normaal arbeidsloon verrekend worden in de bedrijfskosten, dan produceerde dit soort bedrijven duurder - en vaak aanmerkelijk duurder - dan het grote bedrijf. Het was in feite de erfenis van de wijze waarop het landbouwbedrijf, en in het bijzonder het klein-landbouwbedrijf, zich op basis van de vele en veelsoortige coöperatieve organisaties (en - niet te vergeten - een overheidsbeleid dat dit in hoge mate stimuleerde) vanaf omstreeks 1890 had kunnen ontwikkelen. De komst van de coöperaties - aanvankelijk als succesformule gezien - had namelijk niet geleid tot een proces van schaalvergroting, maar juist geleid tot schaalverkleining. Zo was een sterke groei van de plattelandsbevolking vergezeld gegaan met het ontstaan van talloze 'mini-bedrijven', wat tot gevolg had dat een te groot aantal beroepspersonen voor zijn inkomen afhankelijk was van een te klein areaal landbouwgrond.

De hiermee samenhangende problematiek van een te lage arbeidsproductiviteit zette dan ook de toon voor ontwikkelingen die maakten dat de decennia na 1950 in het teken stonden van zeer fundamentele en ingrijpende veranderingen in de structuur van de Nederlandse landbouw. De drijvende kracht daarbij werd gevormd door de verhouding tussen loonkosten en de geldelijke opbrengst van de producten. Door de snelle economische groei die zich vanaf de jaren '50 voltrok, was het algemene loonpeil snel gestegen (zie figuur 1). Terwijl de index voor de prijs van tarwe tussen 1950 en 1981/85 'slechts' toenam tot 166 punten, stegen de loonkosten in dezelfde periode tot 2.547 punten (index: 1950 = 100). Voor de boeren betekende dat een belangrijke kostenstijging en - voor zover het eigen arbeid betrof - vooral ook meer moeite om een arbeidsinkomen te realiseren dat vergelijkbaar was met dat in de overige sectoren van de economie. Vooral vanaf 1963 deed zich in bovengenoemde trend een opmerkelijke versnelling voor. Een belangrijke rol speelde daarbij ook de vraag naar arbeid vanuit de zich snel ontwikkelende secundaire en tertiaire sectoren van onze nationale economie.

Een vergelijkbare ontwikkeling deed zich overigens voor bij de prijs van grond, in vergelijking met de prijzen van kunstmest en veevoeders, waarbij de prijzen van de beide 'grondstoffen' zelfs flink daalden.

Figuur 2. De fysieke opbrengst van wintertarwe in kilogram per hectare (jaarcijfers en voortschrijdend 10-jaarlijks gemiddelde) en de gemiddelde jaarlijkse toename*, in de periode 1851-1995

* De gemiddelde jaarlijkse groei is berekend over de perioden 1855-1905, 1906-1955 en 1956-1990.

Bron: *Verlagen van de landbouw*; LEI/CBS, *Landbouwcijfers*; G.M.T. Trienekens, *Tussen ons volk en de honger, De voedselvoorziening, 1940-1945* (Utrecht, 1985) pp. 250-251 (tabel XII) en 256-257 (tabel XIII)

Naast grond werd nu dus vooral arbeid in toenemende mate een 'schaars goed'. En terwijl het technisch regime in de Nederlandse landbouw voor de Tweede Wereldoorlog vooral werd bepaald door de uitbreiding in het gebruik van verschillende '*land-saving*'-technieken zoals het gebruik van kunstmest, kwam nadien het accent vooral te liggen op de ontwikkeling van '*labour-saving*'-technologieën. Of anders en in meer praktische termen gesteld: waar eerst vooral verbeteringen in de teelttechniek voorop stonden, werd na de Tweede Wereldoorlog juist vooruitgang geboekt in de bewerkingstechniek, waarbij men vooral keek naar de kostenbesparende effecten. 'Arbeid' maakte daarbij plaats voor 'kapitaal', waardoor de investeringen in de landbouw - na 1960 - snel toenamen. Overheidsbeleid en wetenschappelijk onderzoek werden vooral gericht op het vergroten van de productiviteit per eenheid arbeid. Het streven naar een zo hoog mogelijke grondproductiviteit bleef daar natuurlijk een belangrijk onderdeel van uitmaken.

Kenmerkend voor resultaten die werden bereikt op het punt van opbrengstmaximalisatie is de mate waarin de fysieke opbrengsten in de teelt van tarwe, het gewas bij uitstek van de klei-akkerbouw, toenamen. Aan het eind van de negentiende eeuw bracht de Nederlandse winter-tarwe gemiddeld zo'n 1.800 kg per ha op; honderd jaar later werd op perceelsniveau al niet meer opgekeken van oogsten van 10 ton en meer (vergelijk figuur 2). Gesteld in termen van arbeidsproductiviteit: vergde de productie van 1 ton tarwe rond 1900 nog zo'n 300 manuren aan arbeid, omstreeks 1985 was die hoeveelheid teruggebracht tot nog slechts 1½ manuur. En in de melkveehouderij een overeenkomstige ontwikkeling: terwijl de gemiddelde Nederlandse melkkoe rond het midden van de jaren '50 zo'n 4.000 kg per jaar produceerde, nam die hoeveelheid toe tot zo'n 6.600 kg rond het midden van de jaren '90. In dezelfde tijd verminderde de arbeidsbehoefte in het melkveehouderijbedrijf van zo'n 340 manuren per koe naar nog zo'n 40 manuren op jaarbasis.

Bovengenoemde productiviteitstoename was het resultaat van een ongekend proces van mechanisatie, rationalisatie, specialisatie en schaalvergroting. De overheid ondersteunde deze ontwikkelingen nadrukkelijk met een politiek die later werd aangeduid als 'structuurbeleid', een benaming die werd gekozen om deze te onderscheiden van een, gelijktijdig gevoerd, conjunctureel prijsbeleid. Dat structuurbeleid was speciaal gericht op een rationalisatie van de landbouw, door een, vanuit het oogpunt van een hogere arbeidsproductiviteit, meer efficiënte

combinatie van de productiefactoren ondernemerschap, arbeid, grond en kapitaal.

In dat kader werden veel omvattende programma's opgezet op het gebied van onderzoek, voorlichting en onderwijs, hetgeen gepaard ging met een spectaculaire uitbouw van het eerdergenoemde OVO-drieluik. Op het terrein van de landbouwvoorlichting, bijvoorbeeld, werd het aantal formatieplaatsen dat vanaf 1890 tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog was uitgegroeid tot een aantal van ca. 150, uitgebreid tot maar liefst ca. 1.700 tijdens de tweede helft van de jaren '60.

Aldus echter, kon zo bij veel buitenstaanders de indruk ontstaan dat de vernieuwingen in de landbouw sindsdien vooral of zelfs uitsluitend via het wetenschappelijk onderzoek in allerlei overheidsinstituten voortgebracht werden en dat de landbouwvoorlichting in essentie het communicatiekanaal was waarlangs deze innovaties de boeren bereikten. De werkelijkheid was echter aanzienlijk genuanceerder. Want, hoewel we in dit verband niets willen afdoen aan de grote betekenis van alle overheidsinspanningen op het gebied van onderzoek, voorlichting en onderwijs, speelde daarnaast ook het particuliere bedrijfsleven een belangrijke rol. Het ging daarbij nu niet alleen meer om de verwerking en vermarkting van de producten, maar ook om de functies van innovator, en van leverancier van kennis, van werktuigen, van huisvestings-systemen, van grondstoffen en vele andere zaken of dat nu broedmachines, hybride kippen, hoogwaardige voedermiddelen, diepploegen, ribbelbuizen, kortstro-tarwerassen of sluipwespen waren. Het belang van het bedrijfsleven in dit verband wordt door sommigen dan ook wel benadrukt door, als variant op het begrip 'OVO-drieluik', te spreken van een 'BOVO-vierluik'.

Voor deze innoverende rol van het particuliere bedrijfsleven is echter tot nu toe weinig aandacht geweest en met de wijze waarop in het bijzonder de inspanningen van de overheid op het vlak van voorlichting en onderzoek de beeldvorming beheersten, kon dan ook makkelijk het idee ontstaan dat boeren en tuinders zich bij dit alles als min of meer passieve *'technology takers'* gedroegen. Hun invloed op het innovatieproces in de Nederlandse landbouw zou verwaarloosbaar klein zijn geweest. Niets is echter minder waar. In de praktijk blijkt dat boeren en tuinders wel degelijk steeds zeer actief op zoek waren naar technische oplossingen voor knelpunten die zich in hun bedrijfsvoering voordeden.

Veel innovaties in de Nederlandse landbouw vonden hun weg dan ook van 'onderop'. Zo stellen kenners van de meer recente ontwikkelingen in de aardappelteelt dat zeker de helft van de vernieuwingen

door boeren zelf ontworpen werd en dat de rol van de landbouwvoorlichters vooral begrepen moet worden als het oppikken en verder verspreiden en veralgemeniseren van dergelijke vernieuwingen. Ook in andere sectoren legden boeren en tuinders een grote betrokkenheid aan de dag bij de ontwikkeling van nieuwe technologieën. Typerend zijn in dat verband de studieclubs zoals die in de tarweteelt functioneerden, waar de deelnemers hun teeltstrategieën vergeleken en rassenkeuze, kunstmestgift, het gebruik van bestrijdingsmiddelen en kg-opbrengst in relatie tot hun financiële resultaten bediscussieerden. En ook de inkuiltechniek en de cirkelmaaier, zowel als de KI-techniek waren innovaties die aan de basis ontstonden. Vast staat evenwel dat de wijze waarop land- en tuinbouwers voortdurend en actief op zoek waren naar nieuwe technieken en technische middelen en hun bereidheid die te bestuderen en te evalueren natuurlijk voor een groot deel terug gevoerd moet worden op hun hoge opleidingsgraad.

Terugkomend op de structuurpolitiek van de overheid: deze kreeg in 1958 gestalte in het *Meerjarenplan voor ruilverkaveling*, dat expliciet was gericht op het vergroten van de landbouwbedrijven. De toenmalige Minister van Landbouw zag in schaalvergroting een belangrijk instrument om de arbeidsproductiviteit te verhogen zonder dat dit zou leiden tot een noemenswaardige uitbreiding van de productie; dit laatste in verband met de toenemende afzetmoeilijkheden. Na de vaststelling van het *Meerjarenplan* werden er meer dan een decennium lang jaarlijks ruim 50.000 ha aan ruilverkavelingsprojecten in uitvoering genomen. Het zo vertrouwde boerenlandschap ging aldus grootschalig op de schop en met behulp van fikse subsidies van de rijksoverheid kon de ontsluiting drastisch worden verbeterd, boerderijen verplaatst en perceelsgrootte en -vorm aangepast aan de eisen die vanuit de mechanisatie-wereld kwamen.

In het kader van die structuurpolitiek en speciaal om tegemoet te komen aan de sinds 1962 verslechterende situatie in het kleine, gemengde bedrijf op de zandgronden stelde de overheid in het voorjaar van 1963 het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw in, ofwel het O&S-fonds. Op korte termijn was de maatregel allereerst bedoeld om de acute financiële nood op deze bedrijven te lenigen (ontstaan als gevolg van de problemen in de melkveehouderij en de pluimveehouderij). Op langere termijn had het vooral tot doel 'het bevorderen van een sanering van de daarvoor in aanmerking komende bedrijven, hetzij door het stimuleren van bedrijfsbeëindiging, hetzij door verbetering van de bedrijfsstructuur', zoals het heette.

Inmiddels drong in bredere lagen van de samenleving geleidelijk aan het besef door dat de sterk toegenomen intensiteit van de landbouwproductie een te zware claim legde op milieu, natuur en landschap. Met name na het verschijnen van het boek *Silent Spring* van de Amerikaanse biologe Rachel Carson, in 1962, ontstond er onder een groot publiek een toenemende onvrede over de ongewenste neveneffecten van het snel groeiend gebruik van allerlei chemische middelen in de plantenziektenbestrijding op natuur en milieu. Nadat in de loop van de jaren '70 dergelijke noties ook over een breder gebied aan terrein wonnen, werd vanaf het begin van de jaren '80 op zoek gegaan naar technieken die moesten leiden tot een minder hoge belasting van het milieu - zij het eerst aarzelend. Een kritische houding van de consument jegens de kwaliteit van de producten en de omstandigheden waaronder deze werden voortgebracht, stimuleerde vervolgens de opkomst van eko-methoden en eko-producten. In de intensieve veehouderij werden kostbare maatregelen ter vermindering van de milieubelasting gemeengoed. In de akkerbouw leidde dit onder meer, middels de ontwikkeling van zeer hoogwaardige technologie, tot werkmethoden die in de wandeling al gauw bekend raakten onder de noemer 'precisie-landbouw'. Aldus bepaalden de zorgen om het leefmilieu en de methoden en technieken die hierop waren gericht in steeds sterkere mate het technologisch regime in de landbouw.

In de loop van de twintigste eeuw heeft naast de verwetenschappelijking van het landbouwproductieproces ook een ander proces het karakter van het boerenbedrijf grondig veranderd, namelijk dat van een toenemende specialisatie. Dit specialisatie-proces deed zich op bedrijfsniveau voor in zowel horizontale als in verticale zin, dat wil zeggen in de vorm van ontmenging zowel als in de vorm van een verkorting van de productiekolom. De eerstgenoemde, horizontale specialisatie of ontmenging was wel het meest uitgesproken zichtbaar in de zandgebieden na omstreeks 1963 - we noemden het al - toen daar het zogenaamde etagebedrijf in snel tempo verdween om plaats te maken voor gespecialiseerde melkveehouderijbedrijven, varkenshouderijbedrijven en pluimveehouderijbedrijven. In de laatste sector tekende zich bovendien nog eens een segregatie af tussen een leg-sector en een afzonderlijke en zich explosief ontwikkelende slacht-sector af.

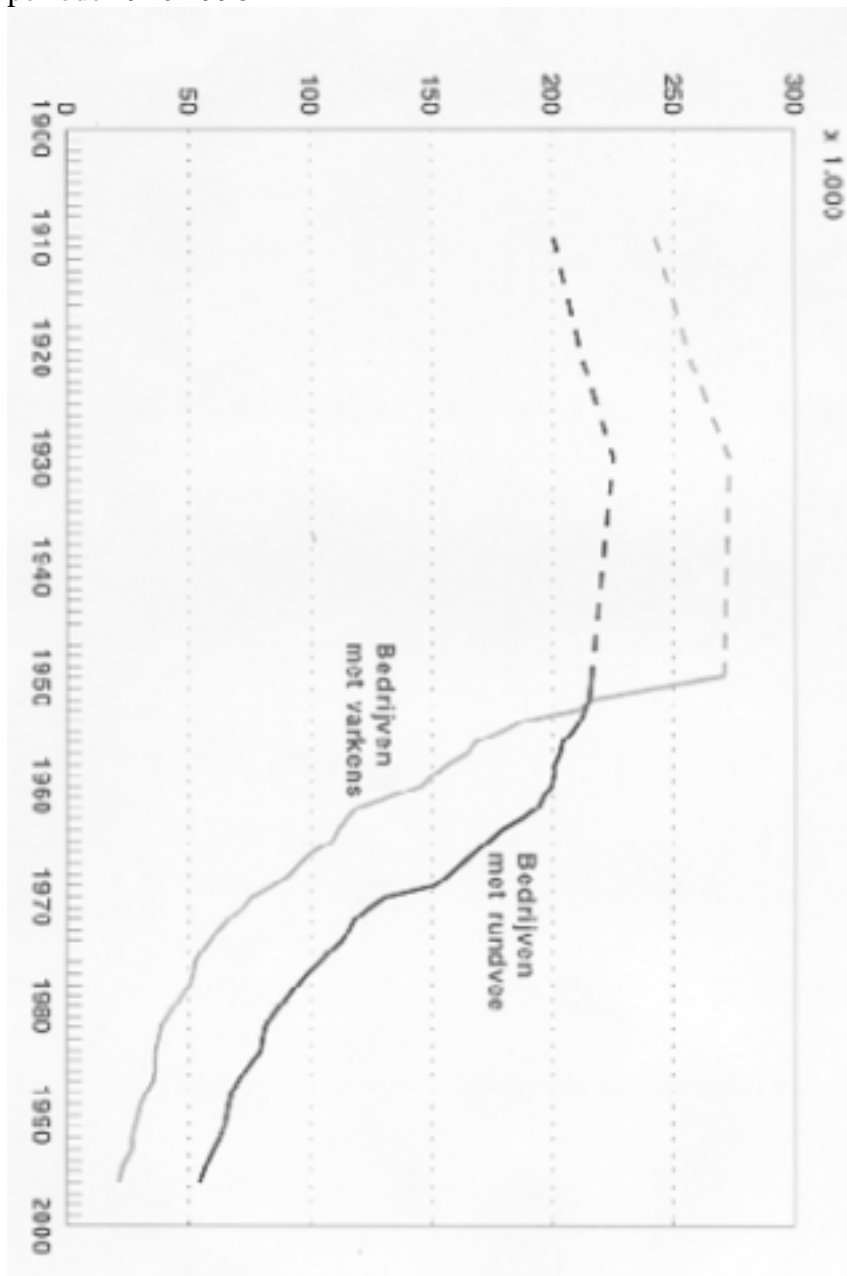
Naast deze horizontale specialisatie deed zich ook een proces van verticale specialisatie voor, in de vorm van een verkorting van de productiekolom per bedrijf. Allerlei taken die eerder als vanzelfspre-

kend op de boerderij zelf plaats gevonden hadden, werden in de loop der tijd afgestoten, een ontwikkeling die in feite begonnen was met de opkomst van de landbouwindustrie, tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. Sindsdien kregen toeleverende en verwerkende bedrijven een steeds grotere rol toebedeeld in de agrarische productie. Lange tijd was het bedrijf een autonome productie-eenheid geweest die min of meer kant-en-klare goederen afleverde aan consumenten. In de loop van de twintigste eeuw kreeg de boerderij echter steeds meer het karakter van een tussenschakel in een lange keten die meerdere organisaties, c.q. bedrijven omvatte. Zuivelfabrieken, aankoopcoöperaties van kunstmest en veevoer, graanhandelaren, loonbedrijven maakten bepaalde activiteiten, die voordien op de boerderij zelf plaatsvonden, daar overbodig. Hoewel de verplaatsing van de zuivelbereiding naar de fabriek daarvan een van de meest bekende en in het oog springende voorbeelden is, was ook bij de graanteelt sprake van een dergelijke 'externalisatie'. Rond het midden van de negentiende eeuw werd graan door eigen personeel van de boer gesneden, gebonden, gehokt en ten slotte in de schuur gebracht. Als het maanden later eindelijk was gedorst, begon voor de boer de gang naar de markt of de beurs, de ontmoetingen met kopers en commissionairs en ten slotte het partij voor partij verkopen van de oogst. Ruim honderd jaren later was die hele reeks van werkzaamheden gereduceerd tot een telefoontje naar een loonwerker met een combine. Deze zorgde ervoor dat de oogst direct van het land naar de coöperatie of de handelaar werd gebracht. In veel gevallen bemoeide de boer zich ook niet meer met het verkopen van zijn oogst.

'Goedgekeurd' zaaizaad en pootgoed van hoog-productieve kwekersrassen verkreeg hij van gespecialiseerde kweekbedrijven; en ook voor de vervanging van zijn vee kon hij een beroep doen op de diensten van gespecialiseerde organisaties en bedrijven. Zo werd zelfs 'kennis' geëxternaliseerd. En hoewel het in landbouw in wezen nog steeds draait om het omgaan met of het (trachten te) beheersen van biologische processen, werd de afhankelijk van het natuurlijk milieu in belangrijke mate ingeruild voor een afhankelijkheid van een technisch-institutioneel milieu.

De spectaculaire, technische ontwikkelingen die zich vooral vanaf de jaren '50 in de sector voltrokken, hadden ook in maatschappelijk opzicht verregaande consequenties. Ze leidden namelijk tot een ongekend grote uittocht van mensen die voorheen een bestaan in de landbouw hadden gevonden. Eerst waren het de landarbeiders die

Figuur 3. Het aantal bedrijven met rundvee en met varkens, in de periode 1910-1996

Bron: ARA 's-Gravenhage, Archief Directie van Landbouw, Landbouw-economische aangelegenheden 1813-1945, inv.no. 48; C.B.S. *Landbouwtellingen*

moesten omzien naar ander werk en vervolgens de boerenzons, toen bleek dat er op veel ouderlijke bedrijven onvoldoende bestaansmogelijkheden bestonden voor een te groot gezin. Ten slotte verdwenen na het midden van de jaren '60 in snel tempo ook de (te) kleine bedrijven, de een na de ander. Het maakte - en dat was voor het eerst in de 10.000 jaar lange geschiedenis van de landbouw - dat het aantal beroepspersonen in de sector in absolute zin snel terugliep, terwijl zich in diezelfde landbouw tegelijkertijd een intensiveringproces zonder weerga voltrok. Sinds 1890 was het aantal beroepspersonen nog toegenomen van 526.000 tot zo'n 750.000 omstreeks 1950, wat mede een gevolg was van de succesvolle ontwikkelingen in de tuinbouw en het kleinbedrijf. Sindsdien echter verminderde dit aantal tot een totaal van minder dan 300.000 personen waardoor het aandeel van deze sector in de Nederlandse beroepsbevolking verminderde van 19% in 1947 tot zo'n 4% in 1990. In 1890 had dat aandeel nog 32% bedragen.

Niettemin staande het feit dat de totale veestapel na 1950 in ongekend hoog tempo groeide, werd deze ontwikkeling in de veehouderijsector vooral zichtbaar in een drastische afname van het aantal bedrijven. Het aantal melkveehouders bijvoorbeeld bedroeg in 1995 minder dan een vijfde (18%) van dat in 1953 en het aantal bedrijven met varkens was in 1995 nog slechts 10% van het eerdere aantal (zie figuur 3). Ook in de akkerbouw verdwenen zeer veel bedrijven: het aantal 'bedrijven met akkerbouwgewassen' bedroeg omstreeks het midden van de jaren '50 nog meer dan 215.000; vier decennia later was het aantal akkerbouwers gedaald tot minder dan 15.000.

Slot

Tezamen met een uitgroeiend complex van toeleverende en verwerkende industrieën en diensten veranderde de structuur van de Nederlandse landbouw in de vier decennia na de Tweede Wereldoorlog volstrekt van karakter. In die landbouw ligt de nadruk daarmee ook al lang niet meer op het primaire productieproces op bedrijfsniveau, maar op de productiekolom als geheel, de 'keten', in de vorm van een veelomvattend en complex netwerk van verwerkende en toeleverende industrieën en diensten. Boeren werd *agri-business*.

Noten

-
- ¹ Dit artikel is een enigszins aangepaste en herziene versie van de teksten die recent verschenen als 'Inleiding' en 'Synthese' bij de Landbouw-bijdrage in het derde deel van *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw* (Zutphen, 2000). In die bijdrage wordt voor het overige vooral ingegaan op de technische veranderingen die zich in de periode 1890-1990 voltrokken. Speciale aandacht wordt daarbij gegeven aan de veranderingen op het gebied van de cultuurtechniek (grondverbetering waterhuishouding, ruilverkaveling), de mechanisatie (de mechanisatie van het akkerbouw- en het melkveehouderijbedrijf) en de biotechniek (rundveeverbetering, pluimveehouderij, tarweveredeling en gewasbescherming). Op deze plaats wordt volstaan met het noemen van enkele titels die tot de kernliteratuur gerekend kunnen worden die aan dit paper ten grondslag ligt. Een algemeen beeld van de ontwikkeling van de Nederlandse landbouw sinds de negentiende eeuw vindt men bij: Jan Bieleman, *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950; veranderingen en verscheidenheid* (Meppe/Amsterdam, 1992); Jan Bieleman, 'Dutch agriculture 1850-1925 - Responding to changing markets', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 1996/1 ('Nahrungsmittel und ihre Märkte im 19. und 20. Jahrhundert'), pp. 11-25; M. Knibbe, *Agriculture in the Netherlands. Production and institutional change* (Amsterdam, 1993). Statistisch materiaal vindt men in: LEI/CBS, *Landbouwcijfers* (1950- ..) en in: *Verslag van (over) de(n) landbouw in Nederland* (1851-1966); sinds 1904 gepubliceerd in de reeks *Verslagen en Medede(l)ingen van de Directie van de(n) Landbouw* (1904-1939). Een goed en zeer deskundig geschreven overzicht van de situatie in de Nederlandse landbouw omstreeks 1950 vindt men bij: G. Minderhoud, *De Nederlandse landbouw* (Haarlem, 1952; Wageningen, 1999). Over de landbouwstructuurpolitiek van de Nederlandse overheid na de Tweede Wereldoorlog leze men: A. van den Brink, *Structuur in beweging: het landbouwstructuurbeleid in Nederland 1945-1985*. Wageningse Economische Studies no. 16 (Wageningen, 1990). C.L.J. van der Meer, H. Rutten en N.A. van Dijkveld Stol, *Technologie in de landbouw. Effecten in het verleden en beleidsoverwegingen voor de toekomst*. Voorstudies en achtergronden Technologiebeleid T2, Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, Landbouweconomisch Instituut ('s-Gravenhage, 1991) gaat over de achtergronden van het technologie-beleid van de nationale overheid in zake de landbouw. Over de gevolgen van die structuurpolitiek en de veranderende landbouw voor de veranderende politieke verhoudingen op het platteland gaat: Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarisch platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/ Maastricht, 1989).

Veilinggebouw der Vereeniging Westland afd: Poeldijk

Tuinbouwveiling met de aan- en afvoer nog per schip

Demonstratie van Brabantse boeren in Eindhoven

Het Boerenbolwerk

Rolf van der Woude

Inleiding

De tijd van het 'Groene Front', het Boerenbolwerk of hoe men het ook noemen wil, ligt al enige jaren achter ons. Hoogstens wordt nog met enige nostalgie achterom gekeken naar die 'goeie oude tijd' toen de agrarische sector zijn eigen boontjes dopte. Het is opvallend dat in ongeveer dezelfde tijd toen het Boerenbolwerk uiteen begon te vallen, het Poldermodel aan zijn opmars begon. De deugden die aan het Poldermodel toegeschreven worden – het stellen van lange termijn doelen, het zoeken naar consensus en decentralisatie van bevoegdheden en verantwoordelijkheden – waren immers ook de grondslagen van het Boerenbolwerk en er haast vanzelfsprekend in verweven. Inmiddels lijkt in de agrarische sector het strijd- en conflictmodel te overheersen en wordt de vraag actueel waarom het Boerenbolwerk niet paste in het Poldermodel. Een antwoord kan alleen gegeven worden door de opkomst en de ondergang van het Boerenbolwerk te schetsen.

De eerste groene revolutie

De wijze waarop Nederland wordt bestuurd is wel gekenschetst als: het waterschapsmodel, een overlegeconomie, het harmoniemodel en de laatste jaren doet de karakterisering het Poldermodel in binnen- en buitenland opgeld. Deze benamingen verwijzen naar de omstandigheid dat overheid en burgers veelal niet rechtstreeks met elkaar communiceren, maar dat doen via een veelkleurig aantal verenigingen, belangenorganisaties, besturen en instituten, die samengevat worden onder de noemer het maatschappelijk middenveld. Bij dit overleg ligt de nadruk op het zoeken naar vertrouwen, consensus en een breed draag-

vlak, terwijl de uitvoering berust op het delegeren van bevoegdheden en het delen van verantwoordelijkheden. In de agrarische sector werd dit model het meest ver doorgevoerd. Daardoor kon een Boerenbolwerk vorm krijgen waar de grenzen tussen publieke en private sector vervaagden en er een grotendeels autonoom agrarisch domein ontstond, die gewoonlijk als het ‘Groene Front’ of het Boerenbolwerk door het leven gaat.

De oorsprong van het Boerenbolwerk moet gezocht worden in de situatie waarin in de Nederlandse land- en tuinbouw in de tweede helft van de negentiende eeuw verkeerde. Vanaf 1850 kende de Nederlandse agrarische sector een hoogconjunctuur. Industrialiserende landen, met Groot-Brittannië, kenden een grote vraag naar voedingsmiddelen, waardoor de Nederlandse boeren goede prijzen konden maken. Hoewel zij zeker niet slapende rijk werden, zoals wel is beweerd, waren het toch voor velen de ‘champagnejaren’. De voorspoed had echter keerzijden. Boeren en tuinders hadden nauwelijks oog voor kwaliteitsbewaking, weinig zicht op product vernieuwing en –verbetering en ook de scholing bleef achter. Bekend geworden zijn de kwalijke praktijken in de boterhandel. Sommige boeren en handelaren vermengden de boter met reuzel en andere inferieure producten, om zo nog meer te profiteren van de hoge prijzen.

Er ontbrak ook de noodzaak zich aaneen te sluiten in sterke belangengroepen, te meer omdat de overheid zich nauwelijks bemoeide met agrarische politiek. Particuliere landbouwmaatschappijen, die sinds ongeveer 1850 in alle provincies waren opgericht, probeerden deze leemte op te vullen. Zij richtten zich vooral op de invoering van technische vernieuwingen, onder andere door het organiseren van tentoonstellingen, vee- en gewaskeuringen en ploegwedstrijden. Hun invloed was echter beperkt, want zij waren ontstaan uit het liberaal-vrijzinnig gekleurde genootschapwezen, waarin landadel, grootgrondbezitters en dorpsnotabelen de toon aangaven. Aansluiting vonden zij vaak alleen bij een kleine bovenlaag van grote boeren; het overgrote deel van de boeren en tuinders – in meerderheid katholiek of orthodox-protestants – wantrouwde dit liberale establishment.¹

Rond 1880 werd de agrarische sector getroffen door een zware crisis. Goedkope buitenlandse importen overspoelden de Europese markt, waardoor enkele structurele zwaktes van de Nederlandse land- en tuinbouw aan het licht kwamen. De Staatscommissie die in 1886 de agrarische sector doorlichtte, constateerde een gemis aan samenwerking en organisatie. Daardoor was aan belangrijke zaken als onderwijs

en kredietverlening te weinig aandacht besteed. Door verder te gaan op de weg van modernisering slaagde de sector er in weer een goede marktpositie te heroveren. Deze modernisering kende twee elementen. De positie van de bedrijven werd verbeterd door mechanisatie, introductie van nieuwe producten en vooral het gebruik van kunstmest. Het geheel van deze vernieuwingen wordt wel de ‘eerste groene revolutie’ genoemd.² Het tweede aspect betrof de relatie tot de overheid. Veel boeren en tuinders wensten protectie, maar de regering wenste geen concessies te doen aan haar vrijhandelspolitiek. De overheid wilde alleen meewerken aan structurele verbeteringen, met name op het gebied van wetenschappelijk onderzoek, voorlichting en onderwijs, waarmee de basis werd gelegd voor wat later het OVO-drieluik werd genoemd en sindsdien onlosmakelijk met de agrarische sector is verbonden.³ Ook zag de overheid nu een taak in kwaliteitscontrole van landbouwproducten. In 1889 werd de Boterwet aangenomen, die later leidde tot de invoering van rijkskeurmerken. Hoewel de meeste boeren en tuinders niet tevreden waren, had de Nederlandse overheid toch een – aarzelend – begin gemaakt met het uitstippelen van een landbouwbeleid.

De tweede helft van de negentiende eeuw betekende dus een ommekeer voor de agrarisch sector, niet alleen op het gebied van de bedrijfsuitoefening, maar ook voor de vorming van agrarische instituties. De onwil van de overheid op grote schaal in te grijpen en het onvermogen van de landbouwmaatschappijen om effectieve pressie op de overheid uit te oefenen, stimuleerde de vorming van een ‘zelfhelpmentaliteit’, die zich op agrarisch-technisch gebied uitte in het oprichten van aan- en verkoopcentrales, coöperatieve agrarische bedrijven en lokale boerenbonden. Op agrarisch-institutioneel gebied betekende dit een grote vooruitgang, maar politieke belangenbehartiging bleef een zwak punt, ook al erkende minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, C. Lely, in 1893 het Nederlandsch Landbouwcomité, als het overkoepelend orgaan van de landbouwmaatschappijen en tot officieel adviesorgaan van de regering.

Van landbouwgenootschappen naar standsorganisaties

De modernisering van de landbouw in de laatste decennia van de negentiende eeuw was aan de meeste kleine boeren op de zandgronden van oostelijke en zuidelijk Nederland dan wel niet voorbijgegaan, toch

leidden velen weinig meer dan een marginaal bestaan. Om deze situatie voor de katholieke boeren te verbeteren, richtten enkele katholieke voormannen met steun van geestelijken in 1896 de Nederlandsche Boerenbond op. Deze bond overkoepelde een aantal gewestelijke bonden en een groot aantal lokale boerenbonden. De katholieke boerenbonden wilden niet alleen de materiële positie van de boeren verbeteren onder meer door politieke pressie uit te oefenen, maar vooral ook hun sociale en zedelijke toestand. Zij streefden naar emancipatie van de katholieke boer en tuinder tot een welvarende, zelfbewuste en de katholieke kerk trouwe stand. Deze combinatie van religieus-ideële en materiële doelstellingen bleef kenmerkend voor de confessionele standsorganisaties en kwam bijvoorbeeld sterk naar voren in het streven naar eigen levensbeschouwelijk georiënteerd landbouwonderwijs.

In de homogeen katholieke streken van zuidelijk Nederland was de katholieke boerenorganisatie een succes. Door actieve steun van de plaatselijke geestelijkheid, kwam er met name op lokaal niveau veel tot stand. Door het stichten van aan- en verkoopcentrales, zuivelcoöperaties en boerenleenbanken slaagden veel kleine zandboeren in Noord-Brabant en Limburg er in een betere aansluiting te vinden bij nationale en internationale markten. Politieke belangenbehartiging kwam moeilijker van de grond, want de meerderheid van de katholieke politieke elite hing nog altijd het liberale vrijhandelsdogma aan en voelde weinig voor protectie van agrarische producten. De groei van de katholieke bonden verliep desalniettemin voorspoedig. Na tien jaar kenden de bonden ruim vijftigduizend leden, waarvan zeventig procent in Noord-Brabant en Limburg woonde.⁴

Mede onder invloed van het succes van de katholieke boerenbonden, probeerden de landbouwmaatschappijen hun draagvlak te verbreden door het elitaire karakter van de organisatie te verminderen en zich meer te richten op de wensen van de modale boer en tuinder. Vanuit de maatschappijen van landbouw werden op lokaal niveau aan- en verkoopcentrales, coöperatieve agrarische industrieën, onderlinge verzekeringsmaatschappijen en kredietbanken gesticht. In verschillende provincies hadden de bonden daar succes mee. Toch bleef een groot deel van de protestantse boeren ongeorganiseerd. Vooral orthodox-protestantse boeren en tuinders bleven het liberale karakter van de maatschappijen van landbouw wantrouwen en vonden dat die te weinig oog hadden voor principiële zaken zoals de zondagsrust.

Het duurde evenwel nog tot het einde van de Eerste Wereldoorlog voor de orthodox-protestantse boeren en tuinders een eigen boerenbond oprichtten. Aanleiding daarvoor waren de strenge distributiemaatregelen die de overheid in de laatste oorlogsjaren uitvaardigde en die diep ingrepen in de bedrijfsvrijheid. Dit overheidsingrijpen riep zo veel weerstand op dat de leiders van de Christelijk Historische Unie en vooral van de Antirevolutionaire Partij vreesden dat de protestantse boeren bij de eerste algemene verkiezingen van 1918 massaal op protestpartijen zoals de Plattelandersbond en de Agrarische Partij zouden stemmen. Om het boerenprotest in goede banen te leiden, riepen zij de Christelijke Boeren- en Tuindersbond in het leven. Veel succes had de nieuwe boerenbond niet; in de eerste tien jaar van haar bestaan kwam het ledenaantal niet boven de drieduizend uit.

Ondanks klachten uit die tijd, die de verzuiling van de boerenbonden als een versnippering van krachten zagen, valt achteraf te concluderen dat de agrarische belangenbehartiging daardoor versterkt werd, in eerste instantie vooral onder het katholieke volksdeel. Het samengaan van agrarisch-technische ondersteuning en ideologische vorming versterkte de eenheid en maakte de katholieke boerenbonden tot een hechte standsorganisatie. Dit paste goed in het christelijk-sociale denken, waarin de standen – corpora – een grote rol speelden. Deze standen, waarin alle mensen met dezelfde maatschappelijke taak georganiseerd waren, konden een tegenwicht bieden tegen socialisme zowel als kapitalisme.⁵ Hoewel de CBTB in het begin geen groot succes was, vergemakkelijkte de bond de politieke beïnvloeding. In Eerste en Tweede Kamer werden nu landbouwvertegenwoordigers gekozen, die veelal voortkwamen uit de landbouworganisaties. Veel konden zij echter nog niet uitrusten, omdat de overheid na de Eerste Wereldoorlog de bemoeienissen met de land- en tuinbouw weer op een laag pitje zette. De tijd tot de crisis van de jaren dertig was belangrijk voor de vorming van het Boerenbolwerk omdat er toen een zelfbewuste agrarische stand werd gevormd.

Het Boerenbolwerk in wording

De crisis, die de wereld vanaf 1929 in de greep hield, trof de agrarische sector zwaar.⁶ De overheid wilde echter niet ingrijpen, waardoor onder de anders veelal gezagsgetrouwe boeren en tuinders de stemming steeds radicaler werd. Zo riep een afgevaardigde op een protest-

bijeenkomst van de Katholieke Boeren- en Tuindersbond – zoals de Nederlandsche Boerenbond inmiddels werd genoemd – in 1930 alle land- en tuinbouworganisaties op de handen ineen te slaan. “Slechts daardoor en daarbij optredende met een onverzettelijke grimmigheid, één front, het groene front vormende, kan ons succes beschoren zijn”.⁷ De overheid aarzelde nog lang en greep pas na veel aandringen en onder zware druk van de landbouworganisaties in, waarbij CBTB-vicevoorzitter en tweede kamerlid voor de ARP, Chr. van den Heuvel, een belangrijke rol speelde. De confessionele voormannen wilden hun achterban op het platteland niet in de steek laten en de regering beseftte dat niet ingrijpen wel eens de ondergang van de agrarische sector zou kunnen betekenen, waardoor grote sociale onrust zou kunnen ontstaan. De ene maatregel lokte evenwel de andere uit en in enkele jaren groeiden de overheidsmaatregelen uit tot een uitgebreide crisiswetgeving, die een groot deel van de agrarische economie reguleerde.⁸ De overheid had geleerd van de Eerste Wereldoorlog en voerde de maatregelen niet zelf uit, maar schakelde de standsorganisaties in. Daarmee steeg het prestige van de bonden en werd het profijtelijk lid te worden om zo volledig te kunnen profiteren van de overheidssteun. Veel ongeorganiseerde protestantse boeren sloten zich nu bij de CBTB aan. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bereikte het ledental van deze bond bijna de twintigduizend.⁹ De samenwerking van overheid en organisaties voorkwam dat rechts-radicalen agrarische protestbewegingen zoals de bond Landbouw en Maatschappij in de jaren dertig vaste voet aan de grond kregen.

De crisiswetgeving was een belangrijke stap in de richting van het Boerenbolwerk. Veel landbouwvertegenwoordigers konden in hun dubbelrol van bestuurder en politicus vaak grote invloed op het beleid uitoefenen, terwijl bij de uitvoering de afgevaardigden van de landbouworganisaties, ambtenaren en overheidsvertegenwoordigers op gelijke voet met elkaar spraken, waarbij naar consensus en vertrouwen toegewerkt kon worden. Een beduidend succes boekte het ‘Groene Front’ in 1935 toen het ministerie van Landbouw en Visserij gevormd werd en L.N. Deckers, oud-secretaris van de KNBTB tot minister werd benoemd. De Tweede Wereldoorlog vormde een volgende belangrijke fase in de vorming van het Boerenbolwerk, omdat toen, zonder de druk van de actuele agrarische problematiek, een blauwdruk gemaakt kon worden van een omvattende ordening van de agrarische belangenbehartiging.

In 1941 werden de standsorganisaties door de Duitsers onder de nationaal-socialistische Landstand geplaatst. De organisaties ontbonden zich daarop, maar bleven ondergronds actief en hielden intensief contact met elkaar. Een belangrijk gespreksonderwerp vormde de versterking van de onderlinge samenwerking, die voor de oorlog al was begonnen in het overleg van de drie centrale landbouworganisaties. Leden van de vakbeweging waren bij de besprekingen eveneens uitgenodigd, niet alleen om sociale rust te verzekeren, maar ook om een model van agrarische maatschappelijke en sociale ordening te bespreken. De standsorganisaties stemden in met het overleg, zij het met verschillende motieven. Binnen de Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond had men al langer nagedacht over een andere maatschappelijke ordening. Uitgangspunt was het subsidiariteitsbeginsel, waarmee bedoeld wordt dat de overheid geen taken mag overnemen, die door maatschappelijke organisaties zelf uitgevoerd kunnen worden. De sociaal-economische ordening is binnen deze visie in beginsel een taak van de bedrijfstakken, die dan ook een grote mate van zelfbestuur dienen te krijgen. Hoewel de maatschappelijke ordening binnen de protestants-christelijke sociale organisaties wel besproken werd, was de eenheid van denken onder hen veel minder groot. Toch stond CBTB, als organisatie met een sterk antirevolutionaire nestgeur, wel positief tegenover samenwerking binnen de agrarische sector, want enkele belangrijke programmapunten zoals sociale harmonie en het tegengaan van al te grote staatsinvloed, zouden binnen het ordeningsmodel gerealiseerd kunnen worden. De motieven van het KNLC – het Nederlands Landbouw-Comité was intussen het predikaat Koninklijk verleend – waren pragmatischer, want daar zag men samenwerking vooral als opstap voor ontzuiling van de agrarische belangenbehartiging en de vorming van een algemene standsorganisatie.¹⁰

Het Boerenbolwerk

Vrijwel onmiddellijk na de bevrijding kwam de Stichting van de Arbeid, waarin de standsorganisaties en de landarbeidersorganisaties samenwerkten, tot stand. Als centraal orgaan voor agrarische belangenbehartiging, sociaal overleg, adviesorgaan voor de overheid en als spil in de agrarische lobbynetwerken vervulde de stichting een rol van formaat. In 1954 kreeg de Stichting van de Landbouw een wettelijke ba-

sis en werd omgevormd tot het Landbouwschap. Alle boeren en tuinders waren verplicht lid en het schap kreeg de bevoegdheid voor de gehele sector wettelijke verordeningen uit te vaardigen. Op agrarisch-technisch gebied konden zo veel belangrijke regelingen tot stand komen. De kracht van het Landbouwschap was de spilfunctie in de agrarische belangenbehartiging. Landbouwvoormannen, politici – met in het bijzonder de leden van de vaste kamercommissie voor Landbouw en Visserij, die vrijwel alleen uit landbouwvertegenwoordigers bestond – ministers, bestuurders, ambtenaren en deskundigen bezaten in het Landbouwschap een ideaal forum voor onderling overleg, waarbij zonder de kritische blik van buitenstaanders zaken konden worden gedaan. Daarmee was aan de fase van de vorming van het ‘Groene Front’ een einde gekomen en kan beter gesproken worden van een Boerenbolwerk, omdat een eigen domein was gevormd, dat zich alleen maar tegen de buitenwereld te verdedigen had.

De corporatistische ordening van de agrarische sector was van grote invloed op de vorming van het Boerenbolwerk, maar was zeker niet de enige factor.¹¹ In de eerste plaats was er grote politieke overeenstemming over de wederopbouw na de oorlog. De land- en tuinbouw werd daarbij als een strategische sector beschouwd, want, wat er ook gebeurde, de bevolking zou gevoed moeten kunnen worden. Men was het er eveneens over eens dat de land- en tuinbouw opnieuw voor een groot moderniseringsproces stond. Daarvoor werd een tweesporenbeleid uitgezet, met als kerndoelstellingen ontwikkeling en sanering. Perspectiefrijke land- en tuinbouwbedrijven kregen overheidssteun om te moderniseren, bedrijven zonder toekomst werden – ook weer met overheidssteun – gesaneerd. Dit zou een grote uitstoot van arbeidskrachten betekenen, die opgevangen zouden moeten worden in de op te bouwen industrie. Dit nationale beleid spoorde met de doelstellingen van de Europese Gemeenschap, waarvan de landbouwpolitiek de spil was en met veel Brusselse steun werd uitgebouwd.

De steun aan de landbouw en de grote invloed van de sector op het beleid werd niet zonder meer verleend. De overheid verwachtte van de standsorganisaties dat zij met enthousiasme meewerkten en de achterban – ook als er pijnlijke beslissingen genomen moesten worden – in het gareel hield. Afgezien van enkele erupties van boerenonrust, zoals het kortstondige succes van de Boerenpartij, slaagden zij daarin goed, ten minste tot halverwege de jaren zeventig. Hierbij bleek de verzuiling van de standsorganisaties een voordeel, want de verwevenheid van confessionele partijen en standsorganisaties zorgde voor

stabiliteit van het Boerenbolwerk, waarbij steun van de confessionele politiek en rekrutering voor deze partijen hand in hand gingen. De identiteit van de standsorganisaties werd benadrukt in kader- en vormingscursussen en door het eigen landbouwonderwijs. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit onderwijs sterk uitgebouwd, waarbij de standsorganisaties elk een groot aantal scholen onder hun beheer hadden. Dit versterkte niet alleen de band tussen organisatie en achterban, maar ook de organisatorische kracht van de organisaties.

Het voornaamste succes bereikte het Boerenbolwerk bij de modernisering van de land- en tuinbouw. Mechanisatie en rationalisatie zorgden voor een grote uittocht uit de agrarische sector. In 1931 werkte nog 21% van de beroepsbevolking in deze sector, in 1947 was dit gedaald tot 19%. Na 1950 trad een versnelling in en in 1971 werkte nog maar zes procent van de beroepsbevolking in de land- en tuinbouw. De productie nam evenwel snel toe. Tussen 1960 en 1975 groeide de productie met meer dan zestig procent, waarvan een groeiend aandeel werd geëxporteerd. In 1960 had de export een waarde van ongeveer twee miljard gulden, in 1975 was deze waarde vertienvoudigd. In dit saneringsproces kregen de standsorganisaties een grote rol toebedeeld. Via Agrarisch Sociale Voorlichting, Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande en Sociaal Economische Voorlichting werd de plattelandsbevolking voorbereid op de grote veranderingen die hen te wachten stonden en werden individuele boeren en tuinders geholpen bij hun keuze te moderniseren of te saneren. De standsorganisaties waren bij uitstek voor deze taak geschikt, omdat zij door het vertrouwen dat zij bij de boeren en tuinders hadden goed konden inspelen op de vaak gevoelig liggende problematiek. De Rijksvoorlichtingsdienst voor de land- en tuinbouw bemoeide zich vooral met de agrarisch-technische kant van het moderniseringsproces. Deze modernisering werd vaak uitgevoerd in projecten voor streekverbetering, waarbij cultuur-technische zaken zoals ruilverkaveling ook aangepakt werden.

De hoogtijdagen van het Boerenbolwerk lagen tussen 1945 en 1975, toen onder de beschermende paraplu van het Europese landbouwbeleid, door grootscheepse prijsgaranties en het tegengaan van goedkope importen een gunstig agrarisch klimaat werd geschapen. Binnen het fort Europa slaagden overheid en standsorganisaties erin de land- en tuinbouw om te vormen tot een veel kleinere, maar wel hoogproductieve sector met een hoge exportwaarde. Door de inzet van de standsorganisaties kon in veel gevallen een koude sanering en daarmee sociale en maatschappelijke onrust worden voorkomen.

De afbrokkeling van het Boerenbolwerk

Tot halverwege de jaren zeventig wist het Boerenbolwerk redelijk stand te houden, maar daarna verdampte het belangennetwerk van het 'Groene Front' in snel tempo.¹² De acties van boze boeren in de zomer van 1974, die culmineerden in een grote demonstratieve bijeenkomst in het Utrechtse Galgenwaardstadion, waar dertigduizend boeren en tuinders hun voormannen en de minister uitjouwden, kan als een keerpunt worden gezien. De onstuimigheid waarmee boeren en tuinders actie voerden, toonde dat aan de consensus, de eenheid en het onderlinge vertrouwen, altijd sterke punten van het Boerenbolwerk, een einde was gekomen. Aan deze uitbarsting van ongenoegen ging echter een proces van langzaam slechter wordende omstandigheden vooraf. Voor een deel ging het Boerenbolwerk aan haar eigen succes ten onder. Door het gunstige maatschappelijke en economische klimaat bleef het uitoefenen van een boeren- of tuindersbedrijf voor een grote groep aantrekkelijk. Daarbij slaagde de modernisering van de land- en tuinbouw zo goed, dat er grote overschotten ontstonden, waarvoor geen markt was. Alleen door een dure prijspolitiek en de eveneens kostbare opslag en dumping van de landbouwoverschotten, kon het systeem drijvende worden gehouden. Toen de macro-economische omstandigheden verslechterden en Europa met een recessie te maken kreeg, ontkwam ook de Nederlandse regering niet aan bezuinigingen op de landbouwbegroting.

De moderne landbouwmethoden hadden ook grote consequenties voor natuur en milieu, waardoor tegenbewegingen opkwamen. Naarmate de milieu- en natuurorganisaties steeds meer invloed kregen, was de overheid wel gedwongen restrictieve maatregelen te nemen. De modernisering en sanering zorgden tevens voor een uitdunning van de land- en tuinbouw. In 1980 was het aandeel van de agrarische sector in de beroepsbevolking gedaald tot iets meer dan vijf procent. Daarmee verloor de land- en tuinbouw sterk aan politieke relevantie, al bleef de sector economisch van groot gewicht, vooral door de grote export. Het CDA kwam echter steeds meer alleen te staan als representant van de agrarische sector.¹³

Naarmate de Nederlandse bevolking groeide en steeds meer mensen zich een huis met een tuintje konden veroorloven, dienden belangrijke planologische keuzen te worden gemaakt. Stedelijke, infra-

structurele en industriële uitbreidingsplannen legden beslag op veel grond evenals het scheppen van natuurgebieden. Het maakte grond tot een schaarse en dure productiefactor en het gebruik ervan tot een omstreden zaak.

Sociaal-culturele factoren moeten niet onderschat worden in hun effect op de afkalving van het landbouwfront. Secularisatie, individualisering en ontzuiling verminderden de interne cohesie van de standsorganisaties. Hierin liep het platteland niet zozeer achter op de stedelijke gebieden, wel verliepen deze processen langzamer, geleidelijker en zeker minder turbulent. Het is opmerkelijk dat in het midden van de jaren zestig in de CBTB en de KNBTB al uitvoering werd gediscussieerd over de identiteit in een veranderende samenleving. Beide bonden kwamen toen tot de conclusie dat de eigen grondslag nog altijd relevant was voor hun werk en zeker bij de cultureel-maatschappelijke vorming van de leden.

Toch zorgde de combinatie van agrarisch-economische problematiek en het verlies van identiteit er voor dat de standsorganisaties langzaam maar zeker verbrokkelden. Zij slaagden er steeds minder in de agrariërs te verzamelen onder de banier van het gezamenlijk belang. Sectorale belangen kregen de voorrang boven het algemeen agrarisch belang. De positie van de christelijke bonden werd min of meer onhoudbaar toen steeds meer christelijke organisaties en instellingen hun identiteit prijsgaven. De positie van het christelijk landbouwonderwijs is daarvan een voorbeeld. In de grote schaalvergrotingsoperaties stonden de scholen voor de keuze opgaan in het christelijk onderwijs of samen te werken binnen het algemeen bijzonder landbouwonderwijs. Vrijwel alle scholen kozen op de duur voor 'groen' en niet voor 'christelijk'. Daarmee leden de christelijke boerenbonden een belangrijk functie- en identiteitsverlies.

In een situatie waarin van het overlegmodel weinig meer over was en de identiteit in de dagelijkse praktijk steeds minder vorm kreeg, kwamen de confessionele organisaties onder toenemende druk te staan. Vooral de jongere leden, die de hoogtijdagen van het Boerenbolwerk slechts van horen zeggen kenden, vroegen om een openbreken van het harmoniemodel en te zoeken naar opener, directere en duidelijker vormen van belangenbehartiging. Gesloten overlegorganen zoals het Landbouwschap pasten daarin niet. Nadat op lokaal en regionaal niveau al verschillende samenwerkingsverbanden waren ontstaan, sloten de drie centrale landbouworganisaties zich in 1995 aan een tot Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO-Nederland),

terwijl het Landbouwschap op een laag pitje werd gezet en op termijn zal verdwijnen. Daarmee was het Boerenbolwerk verleden tijd.

Harmonie of strijdmodel

Kenmerkend voor de tijd van het Boerenbolwerk was de verwevenheid van staat en landbouworganisaties, waardoor de organisaties een dusdanige invloed op het overheidsbeleid kregen, dat de boeren en tuinders bovenproportioneel konden profiteren van steunmaatregelen. De corporatistische ordening kon ontstaan en bestaan bij gratie van enkele bijzondere omstandigheden. In de eerste plaats vormden de land- en tuinbouworganisaties hechte, goed geordende en krachtig geleide bolwerken, gebaseerd op grote politieke invloed, effectieve materiële en sociale belangenbehartiging, uitgebreide agrarisch-technische dienstverlening en voor wat de confessionele organisaties betrof, levensbeschouwelijke inspiratie. Dit maakte de standsorganisaties tot een goede en betrouwbare overlegpartner voor de overheid. De overheid kon er op rekenen dat de standsorganisaties ruimte zouden laten voor het algemeen belang en in staat waren hun achterban te disciplineren. Een tweede factor was de stabiliteit van de Nederlandse samenleving, waardoor er geen uitgesproken conflicten waren over de richting waarin de samenleving zich diende te ontwikkelen. De lange periode van economische groei na de Tweede Wereldoorlog bestendigde dit en kon de uitgebreide steun aan de land- en tuinbouw buiten de discussie houden.

De culturele omslag van de jaren zestig en de economische crisis van de jaren zeventig ondermijnden het maatschappelijke evenwicht en het harmoniemodel werd ingeruild voor het conflictmodel. Er werden tevens nieuwe ethisch-morele doelstellingen geproclameerd zoals behoud van de natuur en dierenwelzijn, waarop de agrarische sector antwoord diende te geven. Meer nog werd de autonomie van de sector doorbroken door de claim van stedenbouwers, projectontwikkelaars en industriëlen op de schaarse Nederlandse bodem. De verdediging van het Boerenbolwerk werd aangetast door verminderde interne cohesie van de standsorganisaties en het gebrek aan zelfregulering. Het beroep van de landbouwvoormannen op de levensbeschouwelijke grondslagen van de organisaties, het algemeen belang en de onderlinge eenheid, vonden steeds minder gehoor. Men voelde zich steeds minder boer en tuinder of KNBTB'er of CBTB'er en meer vee-

houder, akkerbouwer of varkenshouder. De standsorganisaties kwamen aldus in een steeds groter politiek en maatschappelijk vacuüm terecht, waardoor de functie en het bestaansrecht werden aangetast.

Inmiddels is de Nederlandse samenleving onder de banier van het Poldermodel een nieuwe periode van maatschappelijke en economische stabiliteit binnengetreden. Op cultureel-maatschappelijk gebied staat het poldermodel voor tolerantie, vrijheid en pragmatisme, op sociaal terrein voor zelfredzaamheid en beperking van het sociale vangnet en economisch voor marktwerking. Veel van deze kenmerken staan in tegenstelling tot de doelstellingen waar de standsorganisaties voor stonden. Een lapidaire formulering voor deze omslag luidt dat het 'maatschappelijk middenveld' is ingeruild voor een 'concurrerend middenveld'. De overheid heeft daarbij haar positie als medespeler, die op gelijke voet omging met de landbouwvertegenwoordigers ingeruild voor die van makelaar en intermediair, die hoogstens voorwaardenscheppend wil optreden.¹⁴ Dat maakt begrijpelijk dat de afbrokkeling van het Boerenbolwerk gepaard gaat met onrust en conflicten. Land- en tuinbouwers dienen hun standsidentiteit om te vormen tot een veel individueler gericht ondernemerschap. De standsorganisatie zal daarbij handvaten moeten aanreiken om als ondernemers te kunnen functioneren in een keten van agrarische activiteiten, onder toezicht van een regulerende overheid en een kritische consument. Dat vereist groot vakmanschap gepaard aan flexibel ondernemerschap. Misschien ligt het probleem wel daarin dat in de beschermende periode van het Boerenbolwerk daaraan te weinig aandacht is besteed.

Noten

- ¹ De geschiedenis van de maatschappijen van landbouw en het KNLC is beschreven in: Croesen V.R.IJ., *De geschiedenis van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw-comité* (Den Haag 1934) en Piers D.A., *Wisselend getij. Geschiedenis van het Koninklijk Nederlands Landbouw-comité over de periode 1934 tot en met 1950*. Van de meeste provinciale maatschappijen van landbouw zijn gedenkboeken verschenen. Enkele nieuwere studies zijn: Bieleman J., Elerie J.H.N., Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Boerenlandchap in beweging: anderhalve eeuw boerenbedrijf in Drenthe en het Drents Landbouw Genootschap* (Groningen 1994; Bieleman J., e.a. (red.), *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Gelderse Maatschappij van Landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen 1995); Coster W., *Overijssel op het land. Een geschiedenis van de Overijsselse Landbouw Maatschappij 1871-1996* (Zwolle 1996).
- ² Zanden J.L. van, *The first green revolution. The growth of production and productivity in European agriculture 1870-1914. Niet gepubliceerd researchmemorandum Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam 1988). Enkele standaardwerken over de Nederlandse landbouw zijn: Bieleman J., *Geschiedenis van de landbouw in Nederland 1500-1950* (Wageningen 1992), Knibbe M., *Agriculture in the Netherlands 1851-1950. Production and institutional change* (Amsterdam 1993) en Zanden J.L. van, *De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw 1800-1900* (Utrecht 1985). Een korte samenvatting is te vinden in: Huizinga W., Strijker D., *Two lectures on the historical development of Dutch agriculture* (z.p. z.j. [1986]).
- ³ Voor de samenhang tussen agrarisch-technische en agrarisch-institutionele ontwikkeling in deze tijd zie: Zanden J.L. van, Riel A. van, *Nederland 1870-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (z.p. 2000) 362 e.v. Voor veranderingen in het overheidsbeleid tot 1886 zie: W.H. Vermeulen, *Den Haag en de landbouw. Keerpunten in het negentiende-eeuwse landbouwbeleid* (Assen 1966).
- ⁴ Zie hiervoor de ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de katholieke boerenbonden verschenen gedenkboeken: Duffhues T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin 1896-1996* (Nijmegen 1996), Korsten J., *Standhouden door veranderingen. De Limburgse Land- en Tuinbouwbond als behartiger van agrarische belangen 1896-1996* (Nuland 1996), Smits M., *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholiek Nederlandse Boeren- en Tuindersbond* (Nijmegen 1996) en Smits M., *Een aardse geschiedenis. De ABTB in dienst van boeren en tuinders 1917-1997* (Nijmegen 1997). Eerder verscheen: Marrewijk J.M. van (red.), *Blijvende dynamiek. 75 jaar Geschiedenis van de Katholiek Land- en Tuinbouwbond LTB* (Haarlem z.j. [1990]).
- ⁵ Zie A. Kouwenhoven, *De dynamiek van het christelijk sociaal denken* (Nijkerk 1989).
- ⁶ Een overzicht van de economische ontwikkeling van Nederland in de twintigste eeuw en de plaats van de agrarische sector geeft Zanden J.L. van, *Een klein land*

in de 20ste eeuw. *Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1995).

⁷ Geciteerd bij Smits, *Boeren met beleid*, 99.

⁸ Zie: Leemhuis A.M.J., "De christelijke voorman Chris van den Heuvel (1887-1959)" in: Hoppenbrouwers P.C.M. (red.), *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland* (Groningen 1991) 57-77.

⁹ Voor de (voor)geschiedenis van de CBTB zie: [Diepenhorst P.A., Heuvel Chr. van den,] *Gedenkboek CBTB 1918 1948* (z.p. z.j. [1948]) en Woude R. van der, "Voor 'de rechtmatige vrijheid van het bedrijfsleven' De protestants-christelijke land- en tuinbouworganisatie als onderdeel van de christelijk-sociale beweging tot 1940" in *Cahier over de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging 2* (1998) 140-155.

¹⁰ Zie: Rip W., *Landbouw en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie* (Wageningen 1952). Rip was van 1937 tot 1953 algemeen secretaris van de CBTB en de belangrijkste onderhandelaar namens de CBTB. Voor de parlementaire behandeling van de wet op de Publieke Bedrijfsorganisatie zie: Maas P.F., *Het kabinet Drees-Van Schaick (1948-1951)* deel A (Nijmegen 1991), 475 e.v.

¹¹ De corporatistische ordening van de landbouw wordt besproken in: Frouws J., *Mest en macht. Een politiek-sociologische studie naar belangbehartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland* (Wageningen 1993) en Vries J. de, *Grondpolitiek en kabinetscrisis* (z.p. z.j. [1993]).

¹² Een kort overzicht van de afbrokkeling van het Groene Front geeft: Vries J. de, "Staat en landbouw" in: *Facta* 4 (1996) no. 5, 12-16.

¹³ Voor de verminderde invloed van boeren op de lokale en regionale politiek zie: Munters Q.J., *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986* (Assen/Maastricht 1989).

¹⁴ Moerman M.A. *Industriebeleid in relatie tot het Poldermodel en de economische wetenschap* (Rotterdam 1999) 73.

Streekverbetering in de praktijk: modern huishouden

De illusie van het maakbare platteland? Streekverbetering 1956-1970.

Erwin Karel

Inleiding

In 1999 verscheen het boek *De Graanrepubliek* van de journalist Frank Westerman. Hij reconstrueert hierin de teloorgang van de landbouw in Groningen, een gebied dat ooit gold als de graanschuur van Nederland. De voormalige Nederlandse minister van Landbouw Sicco Mansholt – van oorsprong zelf een Groninger - vervult een meer dan prominente rol in zijn boek. Aan de hand van zijn levensverhaal en dat van zijn vader en grootvader wordt honderd jaar landbouwgeschiedenis op een bijzondere wijze verbeeld. De opkomst van het geslacht Mansholt wordt door Westerman geplaatst naast de ondergang van de negentiende-eeuwse Groningse herenboeren. Sicco Mansholt, die in belangrijke mate werd geïnspireerd door de ideeën van zijn grootvader¹, was in zijn hoedanigheid van landbouwcommissaris van de EEG verantwoordelijk voor de huidige structuur van de Europese landbouw. Veel Groningse graanboeren zijn naar eigen zeggen aan de Europese regelgeving ten onder gegaan. Westerman portretteert Mansholt als een spijtoptant. Hoewel zijn beleid, dat de Europese Gemeenschap een eigen positie op de wereldmarkt moest garanderen, geslaagd kan worden genoemd - Europa was reeds in de jaren zeventig autarkisch wat betreft haar voedselvoorziening – had het als neveneffect een onontwarbare kluwen van wetgeving, regels, quota en permanente saneringen. Die neveneffecten overschaduwden Mansholts succesverhaal steeds vaker. En daarvan was hij zich welbewust. In 1994 tekende Westerman uit zijn mond op: 'Ik als socialist, ik zeg zeer nadrukkelijk: de maakbaarheid van de samenleving langs de weg die ik heb gevolgd is een onmogelijkheid'.²

De maakbaarheid van de samenleving, of beter gezegd van het platteland, is ook één van de centrale thema's in het onlangs verschenen boek *De virtuele boer* van de Wageningse hoogleraar Jan Douwe van der Ploeg.³ De ruraal socioloog Van der Ploeg schetst daarin de toenemende dominantie van de landbouwexpertsystemen, dat wil zeggen kennis- en regelgevingssystemen die de landbouw in een niet te keren richting dwingen. Deze systemen zijn in Van der Ploegs ogen het product van de maakbaarheidsgedachte. Ze hebben er toe geleid dat de overheid tegenwoordig in haar beleid niet meer met reëel existerende boeren rekening houdt, maar slechts met de door haar gecreëerde denkbeeldige agrarische ondernemers. Van der Ploegs betoog is een regelrechte aanklacht richting Den Haag en menig politicus reageerde, na publicatie van het boek, als door een wesp gestoken. Dat is jammer, want behalve ongezouten kritiek op het dominante expertsysteem bevat het boek ook een schat aan ideeën en inzichten. Zo pleit Van der Ploeg voor een vermaatschappelijking van de landbouwbeoefening door haar te verweven met andere sectoren van de samenleving.

Westerman is geen historicus en die pretentie heeft hij ook niet. Zijn boek is een mengeling van journalistiek onderzoek en historische wetenswaardigheden die verbonden worden door een uitgesproken visie. Het is een bijzonder geslaagd docudrama met een heldere thematiek, namelijk de illusie van de maakbaarheid. Van der Ploeg onderzoekt de historische aspecten van zijn betoog evenmin systematisch. Als socioloog is hij vooral geïnteresseerd in heden en toekomst. Hij maakt de geschiedenis dan ook ondergeschikt aan zijn soms romantisch ogende toekomstvisie. Mag op grond van dit soort betogen de maakbaarheid van het platteland tot illusie worden verklaard? Of wordt hier de geschiedenis herschreven ten behoeve van de actualiteit? Zowel Westermans als Van der Ploegs betoog zijn legitiem, maar om een gewogen oordeel te vellen over het verleden dient men het te onderzoeken. In dit geval leidt dat tot de vraag: Wat bezielde wetenschappers, politici en uitvoerders in het veld om het platteland te willen kneden naar hun werkelijkheid?

Om die vraag te kunnen beantwoorden heeft het Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) de streekverbetering uit de jaren 1956-1970 tot onderwerp van studie gemaakt. Het streekverbeteringsbeleid bestond uit een groots opgezet voorlichtingsprogramma van het Ministerie van Landbouw. Het beoogde met name kleine boeren in achtergebleven agrarische gebieden sociaal en economisch

op te stuwen naar een niveau dat vergelijkbaar was met dat van industriearbeiders. Streekverbetering is een typisch voorbeeld van *social engineering* op het platteland. Ideeën over de 'maakbaarheid van de samenleving' zijn in dit voorlichtingsprogramma volop terug te vinden. Dat maakt het bij uitstek geschikt als onderzoeksobject.

Het navolgende artikel laat enkele van de onderzoeksvragen zien. Het is opgesplitst in de volgende onderdelen. Eerst wordt de kern van het streekverbeteringsbeleid, het voorlichtingsprogramma, beschreven. Vervolgens worden de achtergronden van het beleid nader toegelicht. Twee aspecten staan daarbij centraal: het naoorlogse landbouwstructuurbeleid en het concept van sociale planning. Deze twee aspecten corresponderen met een tweetal niveaus waarop de analyse van de streekverbetering plaatsvindt. Respectievelijk het nationale beleidsniveau, waar Mansholt een belangrijke rol speelde, en een wetenschappelijk/ideologisch niveau, waar de Wageningse hoogleraar E.W. Hofstee een centrale plaats moet worden toegekend. Het derde analytische niveau, de lokale uitvoering, komt in dit artikel slechts in de vorm van voorbeelden aan bod. In het laatste deel van dit artikel wordt uiteengezet waarom de streekverbetering uiteindelijk moet worden beschouwd als een poging van de overheid om boeren een nieuwe agrarische ondernemersstrategie aan te leren.

Drie vormen van voorlichting

De kern van de streekverbeteringen bestond uit een voorlichtingsprogramma. De uitvoering daarvan verschilde in de circa 120 streekverbeteringen die er tussen 1956 en 1970 zijn geweest, omdat het werd aangepast aan de lokale omstandigheden. Gebieden met intensieve veehouderij hadden nu eenmaal een andere benadering nodig dan akkerbouw- of tuinbouwgebieden. Als gemeenschappelijke factor kende de uitvoering echter drie vormen van voorlichting, namelijk bedrijfstechische/economische, huishoudelijke en agrarisch-sociale voorlichting. De overheid achtte een integrale aanpak van deze drie vormen van voorlichting van groot belang.⁴ Als uitgangspunt gold daarbij dat de agrarische bevolking rijp moest worden gemaakt voor technische en bedrijfseconomische rationalisaties. Hierbij werd met name gedacht aan grootschalige ruilverkavelingen. Deze geldverslindende projecten konden pas effect sorteren wanneer de boeren zich bewust werden van hun positie in de moderne samenleving. Teneinde

het rationalisatieproces zonder al te veel tegenstand te laten verlopen, werd het geven van intensieve voorlichting noodzakelijk geacht. Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst (RLVD) vervulde daarbij een centrale rol.

De *bedrijfstechnische en economische voorlichting* betrof alle zaken die met de uitvoering van het boerenbedrijf te maken hadden. Dat kon variëren van vraagstukken over veevoeder tot bekalking van grond. De thematiek werd goeddeels aangepast aan de lokale wensen en problemen. In het eindverslag van een streekverbetering als Land van Maas en Waal-west (1957-1962) werden bijvoorbeeld op landbouwgebied de volgende onderdelen genoemd: demonstratie onkruidbestrijding, veevoedervoorlichting, grondonderzoek, ploegwedstrijden, graslandwedstrijden.⁵ Bij de veehouderij (rundvee, varkens en pluimvee) stonden vaak fokprogramma's en -cursussen centraal. In de zuivel werd het hygiënische melken via voorlichting gepropageerd. Daar waar de tuinbouw overheerste, zoals in de Utrechtse Maarsseveense Plassen (1963-1969), nam de verbetering van de grondstructuur, bijvoorbeeld door gebruik van het toentertijd opkomende tuinturf, een belangrijke plaats in.⁶ Bij de gehele bedrijfstechnische en economische voorlichting stond de specialisatie van de productie en de rationalisatie van de bedrijfsvoering centraal. Doel was de productie per man dusdanig te verhogen dat niet alleen een vergelijkbaar inkomen als elders kon worden vergaard, maar ook voldoende vrije tijd voor sociale activiteiten zou overblijven. Daarom streefde men naar een optimalisering van de inzet van de arbeidskracht zoals die op de bedrijven aanwezig was. De bedrijfstechnische en economische voorlichting bouwde voort op de activiteiten van de Rijkslandbouwconsulenten (voorheen landbouwlerearen), zoals die al enkele decennia werden uitgevoerd.

De *landbouwhuishoudelijke voorlichting* was gericht op de boerin en reeds voor de Tweede Wereldoorlog in zwang geraakt. Ze stelde zich ten doel om de taken in het huishouden efficiënter te laten verlopen.⁷ De vrijkomende tijd kon de huisvrouw/boerin besteden in het boerenbedrijf, als hulpkracht van haar man. Inhuren van arbeiders werd daardoor overbodig. In dat opzicht sloot het aan bij de doelstelling om het gebruik van de aanwezige arbeidskracht op de boerengezinsbedrijven te optimaliseren. De huishoudelijke voorlichting werd uitbesteed aan de Stichting voor Huishoudelijke Voorlichting ten Plattelande. Deze in 1935 opgerichte organisatie werd bestuurd door het Ministerie van Landbouw en Visserij, de standsorganisaties en kruis-

organisaties.⁸ Behalve het verrichten van huishoudelijke werkzaamheden, omvatte de voorlichting ook zaken als de inrichting van de woning. De lokale omstandigheden waren bepalend voor de aard van de voorlichting. In de Drentse streekverbetering Sleen/Erm/Diphoorn (1956-1960) stonden bijvoorbeeld de volgende thema's op het programma: kookcursussen, tuinieren, gebruik van diepvrieskluizen, huishoudboekhouding, inrichting van de woning en gebruik van moderne huishoudelijke voorzieningen (wasmachines, elektrische kooktoestellen e.d.).⁹ Men zou uit het voorafgaande kunnen afleiden dat het gezinswerk ondergeschikt werd gemaakt aan het bedrijf. Een dergelijke redenering klopt niet. Veeleer vond er een herordening plaats, waarin de scheidslijnen tussen bedrijf en gezin opnieuw getrokken werden. In veel gevallen had dat ook invloed op de man/vrouw verhouding binnen beide domeinen.

De *agrarisch-sociale* voorlichting was, in tegenstelling tot de twee hiervoor genoemde, nieuw. Zij beoogde de boerengezinnen bewust te maken van de samenleving waarin ze leefden. De voorlichting betrof onder andere vraagstukken over beroepskeuze van de kinderen, bedrijfsopvolging, loon voor thuiswerkende kinderen, bedrijfsbeëindiging en erfrecht.¹⁰ Men kan het zonder meer beschouwen als een rurale variant van het in de jaren vijftig opkomende sociaal-culturele werk, niet in de laatste plaats omdat het hier groepsvoorlichting betrof. Veelal werd de voorlichting aan jongeren apart georganiseerd. Deze was zeer breed. Zo kon bijvoorbeeld ook het bezoek aan een theater als vorm van agrarisch-sociale voorlichting gelden, met dien verstande dat het hier de culturele opvoeding van jongeren betrof.¹¹

Gezien het karakter van de aangesneden vraagstukken bij de agrarisch-sociale voorlichting - ze werden niet als zakelijk beschouwd, maar als diep in de levensbeschouwelijke wereld van de gezinnen doordringend - is ze van meet af aan een taak van de standsorganisaties en landarbeidersorganisaties geweest. Het overheidsbeleid werd op deze wijze uitgevoerd door (verzuilde) particuliere organisaties. Het was een overgangsfase van de verzuilde staat naar de verzorgingsstaat. Opmerkelijk is dat men deze voorlichting niet heeft ondergebracht bij het Ministerie van Maatschappelijk Werk, dat bijvoorbeeld wel het sociaal-cultureel werk in de ontwikkelingsgebieden (regionale industrialisatie) regelde in die jaren. De initiatiefnemers wilden namelijk voorkomen dat de streekverbetering in verband zou worden gebracht met 'onmaatschappelijkheid'. Het is daarom ook onjuist de streekverbetering te beschouwen als beschavingsoffensief.¹²

Veeleer moet het worden besproken in termen van socialisatieprogramma.

Na 1963 werd ook nog de *sociaal-economische* voorlichting ontwikkeld.¹³ Deze richtte zich vooral op de relatie gezin-bedrijf. De sociaal-economische voorlichting bevatte zowel elementen van de landbouwhuishoudelijke voorlichting als van de agrarisch-sociale voorlichting. Oorspronkelijk werd ze in streekverbeteringen ontwikkeld door de landbouwhuishoudelijke voorlichting meer te richten op economische aspecten van de agrarische voorlichting. De sociaal-economische voorlichting omvatte onder andere: gezinsbudget, aanpassing aan veranderende omstandigheden door bijvoorbeeld bedrijfsbeëindiging, arbeidsrationalisatie in de huishouding in verband met het verrichten van werkzaamheden voor het bedrijf, financiële regelingen voor het gezin onder andere vanwege bedrijfsopvolging. Zowel de agrarisch-sociale als de landbouwhuishoudelijke voorlichting zijn halverwege de jaren zeventig opgeheven. Ze waren toen al goeddeels geïntegreerd in de sociaal-economische voorlichting, die een meer individueel karakter had gekregen

Bij de uitvoering was de RLVD de spin in het web. Via hem werden ook de gelden doorgegeven aan de standsorganisaties om specifieke voorlichtingsprojecten in het kader van de streekverbetering uit te voeren. De Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting (samengesteld uit overheid en standsorganisaties) en de daaronder ressorterende Provinciale Raden vormden een belangrijke schakel in het beoordelen van de streekverbeteringsaanvragen en het opstellen van richtlijnen daarvoor. Belangrijkste adviesgevend orgaan was de Commissie Welzijn ten Plattelande. Aanvankelijk ressorteerde zij onder het Ministerie van Maatschappelijk Werk, maar later werd zij overgeheveld naar dat van Landbouw en Visserij. Deze instantie kan beschouwd worden als intermediair tussen de wetenschappelijk geïntendeerde denkers, de ambtelijke top en de verzuilde standsorganisaties. Ze gaf opdrachten voor onderzoek. De commissie bezat geen beslissingsbevoegdheid in het te voeren beleid.

De uitvoering op lokaal niveau werd in handen gelegd van de rijkslandbouwconsulenten en hun assistenten. Meestal lieten zij door het Landbouw Economisch Instituut (LEI) een sociaal-economisch rapport samenstellen, op grond waarvan een voorlichtingsplan werd opgesteld. De consulenten werden bijgestaan door lokale streekverbeteringscommissies. Daarin waren meestal de organisaties van boeren, boerinnen, landarbeiders en jongeren vertegenwoordigd. Al naar ge-

lang de streek was de samenstelling een afspiegeling van de verzuilde situatie. De commissies werden soms aangevuld met lokale notabelen zoals vertegenwoordigers van gemeenten en boerenleenbanken. In sommige streken was de streekverbetering onderdeel van ruimere projecten. De streekverbetering Bommelerwaard-oost was bijvoorbeeld ingebed in het werk van de Stichting ter Verbetering van de Komgronden en in het gebied Noordwest-Veluwe, langs de randmeren, werden de streekverbeteringen ook overkoepeld door een afzonderlijke stichting.

Van belang is hier de constatering dat behalve de overheid, ook de boerenorganisaties ruimschoots betrokken waren bij de streekverbetering. Op vrijwel elk niveau en in elke overkoepelende uitvoerende organisatie waren zij mede vertegenwoordigd. Streekverbetering kan dus niet beschouwd worden als een 'zuiver' overheidsproject.

Landbouwstructuurbeleid

Het streekverbeteringsbeleid was een specifiek onderdeel van wat in de loop der jaren vijftig landbouwstructuurbeleid is gaan heten. De term landbouwstructuurbeleid raakte in zwang ter onderscheiding van het tot dan dominerende markt- en prijsbeleid. A. van den Brink, die het landbouwstructuurbeleid uitvoerig analyseerde, omschrijft het als de door de overheid met bepaalde middelen en in een bepaalde tijdsvolgorde nagestreefde directe en doelgerichte beïnvloeding van de landbouwstructuur. Terwijl hij de landbouwstructuur definieert als de ordening van het geheel van productiefactoren (ondernemerschap, kapitaal, arbeid en grond) die ten behoeve van de voortbrenging van land- en tuinbouwproducten worden aangewend. Van den Brink tekent hierbij aan dat problemen in de landbouwstructuur sterk worden beïnvloed door de gezinsbedrijvenstructuur in Nederland. Hij beperkt zich in zijn onderzoek tot wat hij noemt *landbouwstructuurbeleid in engere zin*. Dat betekent dat hij het drieluik landbouwonderwijs, -onderzoek en -voorlichting buiten beschouwing heeft gelaten.¹⁴ Dit verklaart waarom in zijn studie de streekverbetering nauwelijks aan bod komt.

Een van de problemen waar het landbouwstructuurbeleid een oplossing voor trachtte te vinden, was het zogenaamde kleine boerenvraagstuk. Dit vraagstuk duidde op het bestaan van vele boerenge-

zinnen, meestal op de arme zand- en komgronden, die op te kleine bedrijven werkten om in de toekomst rendabel te kunnen blijven produceren. Het vraagstuk was niet nieuw. In het laatste kwart van de negentiende eeuw was deze groep al eens onderwerp van overheidsstudie geweest.¹⁵ Toentertijd zag men de oplossingen vooral in betere kredietverlening en intensivering van de landbouwvoorlichting. De overheid nam op het terrein van de landbouwvoorlichting inderdaad maatregelen. Zo werd in de periode 1890-1913 een toenemend aantal rijkslandbouwers en rijksstuinbouwers benoemd. De benarde positie van de kleine boeren loste zich als gevolg van de rationalisering, toename van het gebruik van kunstmest en de instelling van coöperaties vanaf 1900 op. Deze factoren maakten het mogelijk om ook op een beperkt landbouwareaal tot behoorlijke verdiensten te komen.¹⁶ Tot begin jaren dertig verdween het vraagstuk van het politiek toneel. Maar na het uitbreken van de economische wereldcrisis in 1929 kwam het des te nadrukkelijker weer naar voren. De boerenstand in Nederland bleek nauwelijks te zijn opgewassen tegen de internationale concurrentieverhoudingen. De overheid reguleerde via Crisiswetgeving (1934) het prijs- en productieniveau dusdanig, dat de boeren konden overleven. Bovendien intensiverde zij de begeleiding van kleine boeren door de Dienst Kleine Bedrijven (1935) in het leven te roepen.

De oorlogsomstandigheden verdoezelden tijdelijk het probleem, maar na de Tweede Wereldoorlog kwam het kleine boerenvraagstuk spoedig weer op de politieke agenda te staan. In het *Landbouwkundig Maandblad* werd in de jaren 1945-1948 een discussie gevoerd over het kleine boerenvraagstuk. In het debat kwam een groot aantal punten naar voren die ook gedurende de streekverbeteringsperiode vrijwel zonder uitzondering speelden.¹⁷ Opvallend was bijvoorbeeld het pleidooi van sommigen voor een meer sociaalgerichte benadering. Dit in tegenstelling tot de eerdere aangedragen oplossingen van landbouwkundige voorlichting aan het eind van de negentiende eeuw en economische maatregelen in de jaren dertig van de twintigste eeuw. Daarbij werd onder andere de nadruk gelegd op de verandering van de mentaliteit in de boerengezinnen.¹⁸ De traditie dat één van de zonen het bedrijf per sé moest voortzetten, wilde men doorbreken. Dit keer stond dus vooral de uitstoot van arbeid centraal bij het oplossen van het kleine boerenvraagstuk.

Het merkwaardige van het kleine boerenvraagstuk is dat, zolang schaalvergroting voorop staat, het telkens vooruit schuift. In het

begin van de twintigste eeuw slaagden de meeste boeren er nog in om met zo'n 1-5 hectare een goedlopend boerenbedrijf te onderhouden. Rond 1945 was die norm verschoven naar 7 hectare. In de IJsselmeerpolders was het toen al gebruikelijk om 12 hectare als minimum te beschouwen.¹⁹ Overigens vormde deze groep van kleine boeren in heel Europa voor de beleidsmakers een probleem.²⁰ Vandaar dat Mansholt zijn in Nederland ontwikkelde beleid later vrij moeiteloos kon voortzetten binnen de EEG.²¹ Anno 1990 werd 60 hectare als een aanvaardbare oppervlakte gezien en nu aan het begin van het nieuwe millennium is de verwachting dat dit snel zal oplopen naar 100 hectare. Tabel 1 geeft een indruk van de verschuiving in de grootte van de landbouwbedrijven. Het 'kleine boerenvraagstuk' is dus een relatief begrip. Dit geldt mutatis mutandis ook voor de oplossing. De oplossing werd gerelateerd aan de actuele omstandigheden. In de periode 1956-1970 kreeg die de vorm van streekverbeteringsprojecten.

Tabel 1. Aantal bedrijven met hoofdberoep landbouwer in grootte-
klassen >1 ha (1910-1970)²²

	1910	1921	1930	1938	1950	1959	1970
1-5 ha	55366	60610	58295	66158	60199	36309	18100
5-10 ha	37331	44468	50832	50503	60603	57118	32150
10-20 ha	29411	33076	39814	46488	47495	52321	49066
20-50 ha	23331	22182	23572	26105	24011	23878	29967
> 50 ha	3405	2739	2512	2259	1991	1912	2326
Totaal	148844	163075	175025	191513	194299	171538	131609

Probeert men analoog aan Van den Brinks definiëring van landbouwstructuurbeleid het begrip streekverbeteringsbeleid te omschrijven, dan zal men in de eerste plaats op zoek moeten gaan naar de algemene doelstelling van dit beleid. Een dergelijke zoekactie leidt tot de verrassende constatering dat zo'n doelstelling ontbreekt. Er bestaat geen officiële nota 'Streekverbetering', waarin de doelstellingen van de regering of het Ministerie van Landbouw en Visserij opgesomd staan. Het streekverbeteringsbeleid lijkt vooral te zijn voortgevloeid uit praktische overwegingen, op dat moment levende ideeën, politieke actualiteit en ad hoc beslissingen. Toevallige omstandigheid was bijvoorbeeld een LEI-rapport, waaruit bleek dat de kosten van melkproductie in achtergebleven gebieden veel hoger lagen dan elders. Dit

bleken zonder uitzondering gebieden met een betrekkelijke achterstand op het sociaal-maatschappelijk vlak. Ad hoc was de beslissing om in 1956 negentien gebieden aan te wijzen als streekverbetering, terwijl er nog geen inventarisatie was gemaakt van de gebieden die als achtergebleven konden worden gekenmerkt.²³

Het ontbreken van een duidelijk geformuleerde algemene doelstelling neemt niet weg dat die achteraf uit de motivatie van de initiatiefnemers wel gereconstrueerd kan worden. Er bestond namelijk begin jaren vijftig een consensus dat een opwaardering van het welzijns- en welvaartspeil van boeren in achtergebleven landbouwstroken tot het niveau van de industriearbeider noodzakelijk was. De wegen die daartoe moesten leiden waren divers. Ze werden gededuceerd uit de algemene doelstellingen van het landbouwstructuurbeleid en tot onderdeel van het streekverbeteringsbeleid gemaakt. Ze kunnen in vier subdoelstellingen worden samengevat. Op de eerste plaats stond de rationalisatie van het boerenbedrijf. Termen als ruilverkaveling, specialisatie en mechanisering behoorden tot het standaardidoom van de streekverbeteringen. In de tweede plaats werd een sanering van het kleine boerenbedrijf nagestreefd. Opheffing van boerenbedrijven maakte de noodzakelijke schaalvergroting van andere agrarische ondernemingen mogelijk. In de derde plaats trachtte men door uitstoot van overtollige arbeidskracht, introductie van arbeidsintensieve teelt en regulering van bedrijfsopvolging het gebruik van het aanwezige arbeidspotentieel te maximaliseren. Ten slotte poogde men ook de investeringsbereidheid onder boeren te vergroten door de gang naar de bank te stimuleren. Deze vier subdoelstellingen waren dus niet exclusief voor het streekverbeteringsbeleid. Exclusief was wel de methodiek om ze te bereiken: namelijk de streeksgewijze voorlichting, zoals die hiervoor werd geschetst. Deze voorlichting was primair gericht op een mentaliteitsverandering. Dat wil zeggen, er kon weliswaar materiële hulp in de vorm van bijvoorbeeld subsidies worden verleend, maar deze ondersteuning was een middel en geen doel. Doel was het denken van de boeren en hun gezinsleden te beïnvloeden.

Op grond van het voorgaande kunnen we streekverbeteringsbeleid definiëren als: een door het Ministerie van Landbouw met streeksgewijze voorlichting nagestreefde beïnvloeding van de handel- en denkwijze van kleine boeren met als doel de welvaart en welzijnssituatie van deze boeren en hun gezinnen in overeenstemming te brengen met normen die voor industriearbeiders golden.

Het nationale beleid

De ontwikkeling van het streekverbeteringsbeleid op landelijk niveau kan worden onderverdeeld in de volgende periodes.

- De aanloopfase 1953-1956
- De eerste streekverbeteringsfase 1956-1962
- De tweede streekverbeteringsfase 1962-1966
- De fase van aflopend beleid 1966-1970

Directe aanleiding tot de instelling van de eerste streekverbeteringen vormde een rapport van het LEI, dat aantoonde dat de melkproductiekosten in sommige gebieden aanzienlijk hoger lagen dan elders. Het rapport was echter slechts de aanleiding om door te voeren wat reeds in de lucht hing. De RLVD was namelijk al in meerdere regio's bezig geweest met experimentele vormen van integrale voorlichting, onder andere in de voorbeelddorpen Rottevalle (Friesland) en Kerkhoven (Noord-Brabant). Hier was men naar voorbeeld van Franse experimenten (*villages témoins*) in 1953 gestart met een voorlichtingsprogramma, dat vooral gericht was op groepsvoorlichting. In de Nederlandse variant zocht de RLVD naar agrarische kernen van 25 tot 30 landbouwersgezinnen. Bij deze trachtte deze dienst de rentabiliteit van het bedrijf en de leefomstandigheden van het gezin te verbeteren. De benodigde investeringskosten werden deels betaald uit de Marshallhulp-gelden. Ten einde het experiment zo goed mogelijk uit te voeren, werd er in 1954 een sociografisch onderzoek ingesteld. Ook andere lopende en afgeronde voorlichtingsprojecten stonden model bij de streekverbetering. In de verslagen wordt verwezen naar de streekontwikkeling in de Komgronden (1951), de herverkaveling in het door de watersnoodramp getroffen Zeeland (1953), de voorlichtingsprojecten in de Drentse Madelanden en de Ablasserwaard/Vijfherenland, het ontwikkelingsplan voor Noordwest-Veluwe en de ontwikkeling van de kernen met rationalisatiebedrijven.²⁴ De projecten te Rottevalle en Kerkhoven werden door de RLVD bij afsluiting in 1956 dusdanig succesvol geacht, dat voortzetting onder de naam streekverbetering elders volgde.²⁵

De reden waarom de eerste negentien gebieden geselecteerd werden, als streekverbeteringsobject is vaag. Duidelijk is wel dat pas in de loop van 1957 door het LEI een lijst werd samengesteld, waarop nagenoeg 140 streken/gemeentes prijkten die in aanmerking kwamen voor de status van streekverbetering.²⁶ Deze lijst is slechts ten dele vergelijkbaar met de later daadwerkelijk tot streekverbeteringen ver-

heven gebieden. Het LEI baseerde zijn onderzoek namelijk goeddeels op cijfers per gemeente, terwijl de later aangewezen gebieden in dat opzicht grensoverschrijdend waren. Er bestond van meet af aan veel kritiek op het rapport. De criteria die werden gebruikt om de achterstand te meten waren soms discutabel. Bovendien bleken de verschillende landbouwstreken onderling moeilijk te vergelijken.

Gedurende de eigenlijke *streekverbeteringsfase 1956-1970* zijn in totaal 118 gebieden aangewezen voor streekverbetering (zie tabel 2).

Tabel 2. Aantal en lopende streekverbeterings projecten vanaf 1956

Jaar	Aantal	Waarvan nieuw
1956	19	19
1957	36	17
1958	42	6
1959	42	0
1960	52	11
1961	58	9
1962	82	32
1963	87	15
1964	95	8
1965	96	1
1966	80	
Totaal		118

Tot de eerste streekverbeteringen behoorden onder andere: het Drentse Spier/Wijster, de Zak van Zuid-Beveland, Ameland, het Limburgse Bergen, het Gelderse Beltrum, het Brabantse Haaren, het Overijsselse Nieuwleusen/Dalfsen, het Utrechtse Lopikerwaard en de Alblasserwaard. De gebieden lagen dus verspreid over het hele land. Achter deze keus schuilde de gedachte dat van de streekverbetering in de geselecteerde gebieden een voorbeeldfunctie zou uitgaan voor de hele regio. In plaats van per provincie alle streekverbeteringsgebieden in één keer aan te pakken werd dus voor een decentrale aanpak gekozen. Bovendien sloot dit ook beter aan bij het plan om de streekverbeteringen te koppelen aan de ruilverkavelingen.

In sommige streken werden er uitvoerige onderzoeken verricht naar de sociaal-economische verhoudingen. C. de Galan, toentertijd

medewerker van het LEI, deed bijvoorbeeld uitgebreide studies in de Zak van Zuid-Beveland. Dit sociaal sterk geïsoleerde gebied behoorde tot de eerste streekverbeteringen. Het gebied omvatte een zestal gemeenten, waartussen een sterke geloofssegregatie bestond: er waren dorpen waar het katholicisme domineerde en dorpen waar de hervormde en gereformeerde gemeentes de grootste aanhang kenden. Bovendien was er een sterke scheiding tussen de grotere en de kleinere boeren, die elk hun eigen verenigingsleven hadden. In de praktijk leverde het niet alleen de nodige moeilijkheden op om een dergelijk heterogene gemeenschap in één streekverbetering onder te brengen, maar was het vrijwel onoverkomelijk ze dezelfde agrarisch-sociale voorlichting te geven. Opvallend was verder dat in de Zak van Zuid-Beveland de niet-agrarische plattelandsbevolking zich buitengesloten voelde. Boerengezinnen konden met behulp van de overheid in het kader van de ruilverkaveling nieuwe huizen bouwen en inrichten. De bakker en kruidenier in hetzelfde dorp niet, hetgeen binnen de kleine gemeenschappen als bijzonder onrechtvaardig werd ervaren. De roep om een plattelandsbenadering in plaats van een landbouwbenadering van de streekverbetering was hier dan ook goed te horen.²⁷

Een duidelijke evaluatie van de streekverbetering - behalve op lokaal niveau - bleef in de tweede helft van de jaren vijftig uit. Pas begin jaren zestig verschenen er evaluaties op landelijk niveau.²⁸ Daarom kan hier een cesuur in de streekverbetering worden geplaatst. Het positieve oordeel leidde er toe dat het beleid in 1961 een extra impuls kreeg en er in een keer zo'n dertig nieuwe gebieden werden aangegeven als streekverbeteringen. Andere beleidsinstrumenten raakten of geïncorporeerd (bijvoorbeeld het beleid van de Dienst Kleine Bedrijven) of verstrengeld (bijvoorbeeld het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw) met het streekverbeteringsbeleid. Maar op zijn minst is één punt opmerkelijk. Tussen de regels door is in (jaar)verslagen leesbaar dat de samenhang tussen ruilverkaveling en streekverbetering ver zoek was. Het streekverbeteringsbeleid was van meet af aan bedoeld als een hulpmiddel om ruilverkaveling ook werkelijk effectief te maken. Niet voor niets was er aanvankelijk in tweede van de streekverbeteringen tevens sprake van een ruilverkaveling. De activiteiten van de RVLDD bleken in de praktijk echter pas te beginnen als die van Cultuurtechnische Dienst (CD) – die verantwoordelijk was voor de planning en uitvoering van de ruilverkavelingen - gereed waren. Zo waren er aparte streekverbeteringscommissies en ruilverkavelingscommissies, die nauwelijks aan elkanders activiteiten

deelnamen. Wie de eindverslagen van de streekverbeteringscommissies leest, kan concluderen dat er - enkele uitzonderingen daargelaten - nauwelijks naar de ruilverkavelingen wordt verwezen. De streekverbetering werd in belangrijke mate als een losstaand beleid beoordeeld. Dit blijkt ook uit een artikel begin jaren zestig van H. de Bruijn, medewerker bij de Landelijke Raad voor de Landbouwvoorlichting, waarin hij pleit voor een betere integratie van de voorlichting bij ruilverkaveling en streekverbetering.

De vraag over het hoe en waarom van die 'scheiding' is voornog niet eenduidig te beantwoorden, maar het is geenszins te wijten aan desinteresse van de CD, want die begon er allengs naar te verlangen de agrarisch-sociale voorlichting in een vroeg stadium te laten beginnen. De CD hoopte dat een groter deel van de bevolking vroegtijdig overtuigd zou raken van de noodzaak van ruilverkaveling. Wellicht heeft dit er toe geleid dat de overheidsdiensten begin jaren zestig opnieuw een verwoede poging deden ruilverkaveling en streekverbetering te koppelen. Zowel van de zijde van de RVLVD als van de CD werden modellen ontwikkeld die moesten leiden tot een betere integratie van beider activiteiten.²⁹ Dat mislukte volledig: in 1967 werden de pogingen gestaakt en kwamen beide los van elkaar te staan. De CD noemde het woord streekverbetering in zijn jaarverslagen na 1967 niet meer. Wel werd nog twee keer verwezen naar 'sociaal onderzoek'. Het feit echter dat de CD na 1967 vrijwel geen aandacht had voor de sociale aspecten van ruilverkavelingen is sprekend voor het falen van de nieuwe opzet.

De aanvankelijk optimistische geluiden over de streekverbeteringen veranderden in de eerste helft van de jaren zestig. Door de vele projecten raakte de RVLVD overbelast. In plaats van intensivering van de voorlichting, moest de dienst zijn werkzaamheden inkrimpen.³⁰ Dat stond haaks op het beleid. Rond 1966 begon *de fase van afbouw* van het beleid. Het aantal streekverbeteringen nam af en de aandacht voor dit voorlichtingsprogramma kwam nadien op een lager pitje te staan, omdat de nadruk weer kwam te liggen op de individuele bedrijfsontwikkeling. De regering ging er steeds meer vanuit dat voorlichting moest worden gegeven aan boeren die hun bedrijven wilden en konden voortzetten. De streekverbetering die toch vooral geënt was op groepsvoorlichting, achterstandsgroepen en -gebieden verloor daarmee haar functie. Ze stierf rond 1970 - vlak na de grote reorganisatie bij de dienst voorlichting - een zachte dood. De hulpkrachten die aangesteld waren voor de streekverbeteringsproblematiek werden

overgeheveld naar de sociaal-economisch voorlichting, waar naast de relatie gezin-bedrijf vooral de individuele begeleiding weer een belangrijke rol speelde. De agrarisch-sociale voorlichting - in naam een stokpaardje van de streekverbeteringsprojecten - werd steeds meer als een mislukking beschouwd. Reeds in 1973 was er sprake van een afbouw van deze vorm van voorlichting en in 1976 werd zij definitief van de begroting afgevoerd.

Als reden voor het aflopend beleid kunnen in elk geval een viertal factoren aangewezen worden. In de eerste plaats integreerde de Nederlandse landbouwpolitiek met die van de EEG. De ruimte voor nationale programma's werd daardoor geringer. In de tweede plaats convergeerde de ontzuiling van de Nederlandse samenleving met het ontstaan van nieuwe normen en waarden. Een paternalistische benadering, zoals de streekverbetering feitelijk was, paste niet meer in dat beeld. In de derde plaats was het aantal kleine boeren sterk gedaald (zie tabel 1). De politieke aandacht verschoof daardoor naar andere landbouwproblemen. In de vierde plaats besloot de overheid om meer aandacht te besteden aan individuele voorlichting aan kansrijke boerenbedrijven.³¹

Sociale planning

Tot dusver is in dit artikel de streekverbetering vooral beoordeeld vanuit het naoorlogse landbouwstructuurbeleid. Er is er nog een tweede kader waarin de streekverbetering geplaatst dient te worden, namelijk de algemene sociale en economische planning zoals die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland zijn beslag kreeg. In vergelijking met de vooroorlogse situatie nam de bemoeienis van de overheid met het sociaal-economisch leven van de burgers enorm toe. Om tot evenwichtige verdeling van de welvaarts-groei over alle delen van het land te komen en om de structurele werkloosheid in de regio's buiten het westen te verminderen, ontwikkelde de regering een regionaal industrialisatiebeleid.³² Gaandeweg bleek dat sommige plattelandsstrekken zich niet leenden voor grootschalige industrialisatie. Het arbeidspotentieel was hier veel te gering. Dat nam niet weg dat er een aanzienlijke werkloosheid heerste. De oplossing werd gezocht in een versterking van de landbouwstructuur in deze regio's, onder andere door het uitvoeren van streekverbeteringsprogramma's. In dit opzicht vormde de

streekverbetering de rurale tegenhanger van het regionaal industrialisatiebeleid.

Het naoorlogse regionale economische beleid kenmerkte zich onder andere door een flankerend sociaal beleid. Stimuleringsmaatregelen gingen gepaard met pogingen om ook op sociaal-cultureel vlak de bevolking op een hoger niveau te brengen. Deze *social engineering* of sociale planning deed vooral na de Tweede Wereldoorlog, mede onder invloed van de opkomende sociale wetenschappen, opgang. In Nederland bestonden sedert het Interbellum twee tradities in de sociologie, gemakshalve aangeduid met 'Amsterdamse School' en 'Utrechtse School'. De eerste legde bij zijn analyse de nadruk op de sociale indeling in groepen, de tweede, die voortkwam uit de geografie, een sterker accent op de territoriale indeling. Deze vermenging van beide tradities leidde tot de opkomst van een nieuwe stroming, de zogenaamde sociografie. De term was afkomstig van S.R. Steinmetz (1862-1940), die als grondlegger van de Nederlandse sociologie kan worden beschouwd. De sociografische studies kenmerkten zich door hun empirisch-descriptieve vorm.

In de jaren veertig en begin jaren vijftig werd gepoogd op systematische wijze sociografisch onderzoek te doen. Zo werd tijdens de oorlog door het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk (ISONEVO), een groot aantal deelstudies geïnitieerd op het platteland. Het was het eerste grootschalige project op basis van sociografische methodes. Gezocht werd naar type-gemeenten waar het kleine boerenbedrijf nadrukkelijk aanwezig was. Deze studies waren bedoeld als een soort handleiding voor het sociale werk ter plaatse. Men moet ze eerder beschouwen als beleidsstudies, dan als wetenschappelijke studies.³³ Tot een synthese hebben deze deelstudies niet geleid, hoewel dat in opzet wel de bedoeling was. Het gebrekkige theoretisch kader van de onderzoeken verhinderde echter een overkoepelend werk en leidde er bovendien toe dat in de jaren vijftig en zestig de academische wereld haar interesse goeddeels verloor in de sociografie als aparte discipline. Deze sociografische studies moeten echter wel beschouwd worden als het begin van de beleidsadvisering door sociologen. H.N. ter Veen, de opvolger van Steinmetz beschouwde de sociograaf als een sociaal-ingenieur, die zelfs op gemeentelijke niveau onmisbaar zou zijn.³⁴ De instelling van het Ministerie van Maatschappelijk Werk, dat de sociale interventie door de overheid bevorderde, stimuleerde bovendien de behoefte aan advisering op dit terrein.

In het naoorlogse Nederland kunnen we vijf belangrijke projecten op basis van sociale planning aanwijzen.³⁵ De eerste is de hier besproken streekverbetering. In de tweede plaats de reeds genoemde industrialisering van de negen ontwikkelingsgebieden. In Zuidoost-Drenthe bijvoorbeeld werd door een gericht industrialisatiebeleid gepoogd grote groepen voormalige veenarbeiders in de fabriek aan het werk te krijgen.³⁶ Dit vereiste een intensieve sociale begeleiding. Het tweede omvangrijke project vinden we in zuidwestelijk Nederland. De aanleg van de Deltawerken haalde grote delen van Zeeland uit een isolement. Het vierde project lag sterk verspreid over heel Nederland. Om in sommige industriekernen het potentieel aan arbeidskrachten op peil te brengen, werd door de overheid de emigratie uit zwakke economische regio's gestimuleerd. Zo vertrokken onder ander vanuit Drenthe arbeidersgezinnen naar de Hoogovens te Velsen. Ook Rotterdam was zo'n groeikern. Het Ministerie van Maatschappelijke Werk ontwikkelde een beleid om de integratie van deze nieuwkomers te bevorderen. Voor het onderzoek naar streekverbetering is vooral echter het vijfde project, de kolonisatie van de IJsselmeerpolders van belang. Want wie zoekt naar het voorbeeld dat de overheid bij het moderne agrarisch ondernemersschap voor ogen stond, kan hier zijn hart ophalen. Ter Veer vervulde een voortrekkersrol bij het sociaal-maatschappelijk onderzoek in de nieuwe polders. Hij betrok, als voorman van de Stichting voor het Bevolkingsonderzoek in de Drooggelegde Zuiderzeepolders, vrijwel alle afstuderende en promovende sociologen van de Amsterdamse School (waaronder E.W. Hofstee) bij de onderzoeken in de nieuwe polders. Menigeen beschouwde het nieuwe land als een laboratorium van de moderne menswetenschap. Dat de streekverbetering aan de ontwikkelingen in de IJsselmeerpolders veel ontleende, hoeft geen betoog.

In de jaren tachtig werd sociale planning (social engineering) steeds vaker aangeduid met de term maakbaarheid-van-de-samenleving. Dit laatste begrip heeft een politieke negatieve connotatie gekregen. Voor diegenen die een vrije markteconomie nastreven, wordt de idee van de maakbare samenleving gelijkgesteld aan het gedachtegoed van de socialistische en sociaal-democratische politieke partijen zoals dat na de Tweede Wereldoorlog is ontwikkeld. Maakbare samenleving en interveniërende overheid zijn in die visie onlosmakelijk verbonden. In wetenschappelijke kringen wordt het begrip met meer nuance behandeld. Historici bijvoorbeeld zoeken vormen van maakbare samenleving in de hele geschiedenis.³⁷ Nadeel van dit soort studies is dat het

begrip maakbaarheid uit zijn tijdscontext wordt gelicht. Zo kan men de oprichting van de opvoedkundige kampen te Veenhuizen door de Maatschappij van Weldadigheid in het begin van de negentiende eeuw met recht betitelen als een duidelijke vorm van *social engineering*, maar daarmee is een vergelijking met allerlei vormen van *social engineering* uit de tweede helft van de twintigste eeuw nog lang niet gemakkelijk. Doelstellingen, technieken en resultaten verschillen immers hemelsbreed in elk tijdsbestek.

Ik koppel de term maakbaarheid in dit onderzoek aan de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Het gaat mij dus om die vormen van social engineering die in de periode na de Tweede Wereldoorlog opgang maakten. De jaren vijftig vormden een overgang van de verzuilde staat naar de verzorgingsstaat. Maakbaarheid is in dat geval het geheel van ideeën en handelingen die achteraf gezien het ontstaan en de in standhouding van de verzorgingsstaat bevorderden. Dit betekent voor ons onderzoek dat we geïnteresseerd zijn in de relatie sociale planning (streekverbetering) en het ontstaan van de verzorgingsstaat.

De Wageningse School

Wie zoekt naar de achterliggende ideeën over de streekverbetering, komt terecht bij de vakgroep Sociologie en Sociografie van de Wageningse hoogleraar E.W. Hofstee.³⁸ Hofstee was net als Mansholt opgegroeid op het Groningse platteland. Maar anders dan Mansholt niet in een boeren-, maar in een onderwijzersgezin. Hij studeerde in de jaren dertig af bij Steinmetz. Zijn dissertatie over het Groningse Oldambt wordt nog steeds beschouwd als een van de meest geslaagde werken uit de Amsterdamse school.³⁹ Na de Tweede Wereldoorlog werd Hofstee benoemd aan de Landbouw Hogeschool te Wageningen. Naast plattelandssociologie vormde de demografische ontwikkelingen in Nederland zijn tweede grote wetenschappelijke liefde. Hoewel Hofstee gruwde van de term 'Wageningse School', kunnen we achteraf zonder meer stellen dat er wel degelijke sprake is geweest van een groep onderzoekers die Hofstee's ideeën verder uitwerkten. Het ging daarbij met name om de theorieën over het modern dynamische cultuurpatroon en die van de bedrijfsstijlen. In één zin samengevat beoogden deze een verklaringsmodel te geven voor de overgang van een traditioneel denkende naar een moderne boer. Zijn ideeën werden ook in andere richtingen verder ontwikkeld. Zo gaf A.W. van den Ban

gestalte aan de landbouwvoorlichting en G.A. Kooy aan de gezins-sociologie. Hofstee ontpopte zich bovendien als één van de belangrijkste propagandisten van het praktijkgerichte streekonderzoek.⁴⁰ De ideeën van de Wageningse school zijn van beslissende invloed geweest op de ontwikkeling van de Nederlandse plattelandssociologie.

Hofstee's inspiratiebronnen moeten op twee terreinen gezocht worden. Waar het de meer theoretische benadering betreft, is zijn eigen vakgroep van groot belang geweest. Zijn concepten van het modern cultuurpatroon en de bedrijfsstijlen, die hij op grond van zijn eigen studies ontwikkelde, werden later door B. Benvenuti, R. Bergsma en A.W. van den Ban verder uitgewerkt en ook bekritiseerd.⁴¹ In de tweede plaats is Hofstee aanvankelijk ook beïnvloed door de Amerikaanse *Rural sociology* en de daarmee samenhangende *Rural Development*.⁴² Hofstee was in de jaren veertig dankzij de Marshallhulp in direct contact gekomen met zijn Amerikaanse collega's.⁴³ Nederlandse delegaties bezochten Amerikaanse universiteiten en scholen, zoals de Land-Grant colleges.⁴⁴ Het ging bij deze uitwisseling vooral om de toegepaste sociologie. In de loop der jaren zestig groeide er bij Hofstee een weerstand tegen de Amerikaanse benadering. Hij meende dat die de optelsom van individuen teveel gelijk stelde met de ontwikkeling van en binnen groepen. Als antwoord daarop ontwierp hij in de jaren zeventig de differentiële sociologie, die het best te omschrijven valt als de theorie van de sociografie.⁴⁵ Veel aanhang verwierf hij hiermee niet, wellicht omdat hij nu eenmaal een groter analyticus dan theoreticus was.

Bij de toegepaste sociologie ligt ook in belangrijke mate een link met de landbouwhuishoudkunde. De Wageningse landbouwhogeschool kende vanaf 1952 onder leiding van C.W. Willinge Prins-Visser een studierichting Landbouwhuishoudkunde, die op sterke aan drang van Hofstee en minister van Landbouw Mansholt in het leven was geroepen. Het idee was geïnspireerd door de Amerikaanse Home Economics. In Amerika was deze studie ontstaan doordat een hogere efficiency vereist werd van het gezin en om een bijdrage aan het gezinsleven te leveren. Overbrengen van de Amerikaanse situatie naar Nederland ging niet zonder meer. Levensbeschouwelijke organisaties verzetten zich van meet af aan tegen al te grote inmenging van de overheid in het gezinsleven. Een thema als *Child Development and Family Relations* maakte hier te lande geen schijn van kans. Bovendien bestond er van begin af aan kritiek op de beperking tot het platte-

land. De Amerikaanse versie strekte zich ook uit tot de steden. Rond 1960 liet men deze beperking in Wageningen dan ook varen.

Ook op andere terreinen is de invloed van de Amerikaanse toegepaste sociologie merkbaar, waarbij aangetekend dient te worden dat deze zich niet beperkte tot de streekverbetering. Het concept van Community Organization (opbouwwerk) vond via het sociale werk (onder andere Jo Boer van Opbouw Drenthe) zijn weg naar de streekverbeteringsprojecten.⁴⁶ Dit concept van community organization sloot goed aan bij het werk van RLVD. Daar was men er van begin af aan vanuit gegaan dat groepsgewijze voorlichting – bijvoorbeeld door huiskamerbijeenkomsten – een zeer effectieve methode was. Men speculeerde er op dat door sociale controle en dwang twijfelaars sneller veranderingen zouden accepteren.

De ideeën die achter de sociale zijde van de streekverbetering schuil gingen zijn geenszins van begin af aan duidelijk geweest. Ze zijn in belangrijke mate in de praktijk ontwikkeld. Wat dat betreft was de streekverbetering een vergelijkbaar laboratorium als de IJsselmeerpolders. De vraag of de ideeënmakers op enigerlei moment zijn gaan twijfelen aan hun concepten, dat wil zeggen als illusie zijn gaan ervaren, is niet eenduidig te beantwoorden. Zeker is dat de kritiek op Hofstee's theoretische concepties groeide. Anderzijds is die kritiek niet de aanleiding geweest tot de afbouw van het streekverbeteringsbeleid.

De maakbare agrarische ondernemer

In het voorgaande hebben we de twee kaders (landbouwstructuurbeleid en *social engineering* in de verzorgingsstaat) geschetst waarbinnen de streekverbetering zich ontwikkelde. Aan de hand van deze twee kaders kan de ontwikkeling van de streekverbetering goed beschreven worden. Men zou bijvoorbeeld na kunnen gaan of het beleid effectief is geweest. Daartoe kan men enkele kerngegevens (inkomen, opleiding etc) uit streekverbeteringsgebieden statistisch vergelijken met regio's waarin geen streekverbetering heeft plaatsgevonden. Het onderzoeksobject bij deze studie is echter niet de doelmatigheid van het beleid, maar de methodiek oftewel de streeksgewijze voorlichting. Onze vragen richten zich primair op de ideeën, de planning en de uitvoering van de voorlichting, niet op de vraag of het inkomen van boeren in de voormalige streekverbeteringen anno 1970 inderdaad ver-

gelijkbaar was met dat van arbeiders in de industrie. Dat laatste is hier - hoewel het op zichzelf een zeer interessante vraag is - slechts van secundair belang. De economische en sociale verheffing van de boer kan weliswaar achteraf als uitgangspunt van het streekverbeteringsbeleid worden gezien, maar wie de laag van het intentionele doorbreekt, ontdekt dat streekverbetering een verborgen effect herbergt. Achteraf bezien overvleugelde die de korte sociaal-economische termijndoelstelling. Ik doel hier op de creatie van een nieuwe boer: de moderne agrarische ondernemer.

In de analyse vormen de ideeën van Hofstee het uitgangspunt. Hij wilde zijn concept van het modern dynamisch cultuurpatroon (de overgang van traditionele naar moderne boer) in de praktijk omzetten.⁴⁷ Hofstee veronderstelde dat er sedert de negentiende eeuw een overgang plaatsvond van de traditioneel denkende boer naar de moderne boer. De traditionele boer beschouwde hij als iemand die vasthield aan oude tradities en weinig veranderingsgezind was. Daar tegenover stelde hij de moderne boer, zoals bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse boeren op het Groninger platteland, voor wie het concept verandering een levensfeit was. Deze moderne boer vervulde in de samenleving een voortrekkersrol. Onder andere H.K. Roessingh heeft Hofstee's idee van de onveranderlijkheid van traditionele, pre-industriële agrarische samenleving ter discussie gesteld.⁴⁸ J. Bieleman toonde in dat voetspoor aan dat de Drentse samenleving van 1600-1800 veel dynamischer was dan Hofstee's theorie veronderstelde.⁴⁹ En P. Priester, die de economische ontwikkeling van de Groningse landbouw tussen 1800-1910 bestudeerde, verklaarde het verklaringsmodel evenmin toepasbaar in de provincie waarop Hofstee zich in belangrijke mate beriep.⁵⁰ Gesteld kan worden dat Hofstee de traditionele samenleving te veel beschouwde als een voorspel van de moderne. Hij suggereerde een beeld van een traditionele samenleving, zonder deze ooit bestudeerd te hebben. Wellicht komt dit omdat zijn eigenlijk onderzoeksobject de overgang van het traditionele naar het modern dynamisch cultuurpatroon was. Als verklarende theorie heeft het modern dynamisch cultuurpatroon sterk aan kracht ingeboet. Maar het begrippenpaar traditionele-moderne boer bezit wel degelijk nog waarde als analytisch instrument. Voorwaarde is dat men het inkapselt in de tijd. De tegenstelling traditioneel-modern is voortdurend aanwezig, maar de inhoud wijzigt met de tijd. Hofstee heeft dat probleem later onderkend en gepoogd het modern dynamisch cultuurpatroon te

plaatsen in een tijdcontinuüm, maar tot een uitwerking is hij niet meer gekomen.⁵¹

De bedrijfsstijlentheorie van Hofstee hangt samen met zijn concept van de overgang van traditionele naar de moderne samenleving.⁵² Hierin poneert hij dat de overeenkomsten in bedrijfsstijlen in bepaalde streken samenhangen met collectieve opvattingen en normen van boeren in diezelfde regio. Een succesvolle boer, meestal ook een moderne boer, kan in zulk een proces richtinggevend zijn. Bruno Benvenuti, borduurde later voort op de bedrijfsstijlentheorie en ontwikkelde het zogenaamde TATE-concept (Technical and Administrative Task Enforcement).⁵³ Hij constateerde namelijk eind jaren zeventig dat identieke bedrijfsstijlen op honderden kilometers van elkaar te vinden waren. Dat bijvoorbeeld in een dorp in Friesland de boeren allen dezelfde melktank hadden was te begrijpen, maar hoe het mogelijk was dat de boeren in een dorp in Noord-Italië met precies dezelfde tanks en technieken werkten, was met het streekgebonden bedrijfsstijlen concept alleen niet te bevatten. Het TATE-concept kon dat wel verklaren. Het was volgens Benvenuti namelijk niet langer de boer die richting gaf aan de ontwikkeling van zijn eigen bedrijf, maar al die (niet-streekgebonden) instituties die om de boerderij heen waren gebouwd. De coöperatie bepaalde de inhoud van de tank, het onderzoeksinstituut de teeltmethode, de bank de financiering, de overheid legde regels op, de EEG quota, etc. Voor de boer leek slechts een slachtofferrol weggelegd: ging het mis dan droegen niet de instituties schuld, maar de boer.

In de jaren tachtig en negentig ontwikkelde de Wageningse hoogleraar Jan Douwe van der Ploeg, die inmiddels Hofstee's oude leerstoel bekleedde, Benvenuti's opvattingen verder. Van der Ploeg introduceerde onder andere het begrip: virtuele boer. Het is te beschouwen als een voortzetting van zijn eerdere werk over bedrijfsstijlen. In zijn concept heeft er in de besluitvorming van de agrarische bedrijven een verschuiving plaatsgevonden. Hij onderscheidt daarin drie fasen. In de eerste vond besluitvorming plaats op grond van historische ervaringen. Heden en verleden lagen in elkanders verlengde. We herkennen hierin de idee van de traditionele boeren, zoals Hofstee dat reeds ontwikkelde. In de tweede fase, die van de moderne samenleving, domineerde het concept van 'gedifferentieerde toekomstmogelijkheden op grond van huidige bekende *resources*'. Samenhang en ordening werden verkregen doordat de onderling heterogene praktijken convergeerden. Feitelijk was het heden bepalend voor de toekomst. In

de postmoderne samenleving is noch het verleden, noch het heden richtinggevend. De toekomst wordt maatgevend voor de huidige praktijk. Bij dat laatste speelt het zogenaamde expertsysteem (en de *trust*) een cruciale rol. Deze expertsystemen creëren een 'domein van het onbetwistbare'. Ze reduceren verschillende toekomstvisies tot één exclusieve optie op grond van de door het systeem gegenereerde kennis. Dat betekent dat andere opties gedelegeerd worden, met alle negatieve gevolgen van dien. De virtuele boer is de boer zoals die door het expertsysteem wordt voorgesteld, niet zoals die werkelijk is of zou kunnen zijn.

Van der Ploeg is met deze voorstelling radicaler dan Hofstee en Benvenuti. Hofstee beschouwde de komst van de moderne boer vanuit een humanistische optiek, die was immers een voortrekker en de beter ontwikkelde in de traditionele samenleving. Benvenuti voerde de boer op als marionet van de hem omringende instituties en regels, maar een die wel in staat moest worden geacht zich uit zijn slachtofferschap te bevrijden. Bij Van der Ploeg is de boer nog slechts een hologram van het expertsysteem, de reëel existierende boer is verdwenen naar een andere dimensie. Uiteraard weerspiegelt dit ook een verschuiving in het sociaal wetenschappelijk denken in de periode van vlak na de Tweede Wereldoorlog tot de millenniumwisseling. Het aanvankelijk humanistisch centrisch denken van de existentiële wijsbegeerte is allengs veranderd in een structuralistische filosofie, waarin de handelende mens niet langer de centrale rol krijgt toebedeeld.

Hofstee's aanvankelijk optimistische visie op het agrarisch ondernemerschap is in de conceptie van zijn beide navolgers verschrompeld. In Van der Ploegs concept moeten de ideeën van Hofstee zelfs onderdeel van het dominante kennissysteem geworden zijn. Want hoe men het ook wendt of keert, Hofstee heeft mede aan de wieg gestaan van het door Van der Ploeg geschetste expertsysteem. Het is ook vanuit deze optiek dat in het streekverbeteringsonderzoek Hofstee's ideeën worden benaderd. Het gaat er hier dus niet om zijn concept van het modern dynamisch cultuurpatroon aan de werkelijkheid te toetsen (dat deden zijn promovendi deels al), maar te kijken hoe zijn ideeën geïntegreerd werden in een expertsysteem. Daarbij gaat de aandacht vooral uit naar de boer in zijn hoedanigheid van agrarisch ondernemer. Bergsma, die bij Hofstee promoveerde, verwoordde in zijn in 1963 gepubliceerde studie naar de reactie van Friese boeren op het modern dynamisch cultuurpatroon, het probleem van de kleine traditionele boer als volgt: 'Belangrijker echter dan deze ver-

schillen in omstandigheden zijn onzes inziens de mentaliteitsverschillen tussen grote en kleine boeren. Voornamelijk ten gevolge van zijn heel andere historische origine is de kleine boer in veel mindere mate 'ondernemer' dan de grote boer. In tegenstelling tot de laatste ziet de kleine boer zijn bedrijf niet als een onderneming waarvan hij de winstkansen uit moet buiten, maar veel meer als mogelijkheid om een 'vrij bestaan' te leiden. Qua mentaliteit komt de kleine boer zeer dicht bij een ouderwets hard werkende arbeider, en doet hij meestal weinig aan een ondernemer in de moderne zin denken. Dat hij zich desondanks toch in de situatie van een kleine ondernemer bevindt, waardoor hij zonder al teveel *fighting-spirit* te bezitten toch risico's moet dragen, veroorzaakt in deze tijd, nu de arbeidersklasse zich een vrij goed en zeker bestaan heeft verworven, gemakkelijk onlustgevoelens die een extra rem op de progressiviteit van de kleine boer vormen'.⁵⁴ Bergsma raakte daarmee de kern van de streekverbeteringsproblematiek. Wie de verschillende intenties van de betrokken actoren bestudeert, ontdekt dat er uiteindelijk één (impliciet) doel domineert: *de boer moest ondernemer worden*. Dit zou uiteindelijk in de decennia daarna uitmonden in een zeer specifieke vorm van ondernemerschap. Zowel Benvenuto als Van der Ploeg beschrijven immers een agrarisch ondernemerschap dat door regels, instituties en procedures volledig is ingekaderd. Buiten die regels bestaan geen wegen en dat maakt het – in tegenstelling tot andere vormen van ondernemerschap - voor de buitenwereld transparant.

In dit onderzoek blijft het grondconcept van Hofstee's theorie - traditionele boer moet moderne boer worden – belangrijk. Die overgang van traditioneel naar modern is geen de vooruitgang betreffend normatief vraagstuk, maar één dat samenhangt met een historische situatie. We zijn geïnteresseerd in keuzes (strategieën) van de boeren en hun gezinnen, in de structuren die aan keuzes ten grondslag lagen en de wijze waarop die keuzes van buitenaf werden beïnvloed. We veronderstellen geen noodzakelijkheid van die keuzes omdat ze zouden voortvloeien uit een gedetermineerd historisch proces. Dus geen lineaire denkwijze. Terugkeer van een modern ondernemerschap naar traditionele oplossingen behoeft daarom niet uitgelegd te worden in termen van achteruitgang, maar moet geanalyseerd worden als een verandering van strategie. In deze optiek is bijvoorbeeld de boer die tegenwoordig traditionele, natuurvriendelijke methoden van onkruidbestrijding gebruikt geen ouderwetse boer (zoals hij dat in Hofstee's concept wel zou zijn) maar een innoverende. Bij Hofstee is de term

verandering exclusief gekoppeld aan de moderne boeren; de begrippen traditioneel en verandering sluiten elkaar uit. Hier herkennen we het normatieve aspect van Hofstee's theorie: de komst van de moderne boer was noodzakelijk en onvermijdelijk. Om nu aan die normatieve denkwijze te ontsnappen introduceren we termen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie.

Agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie

Waarom en hoe tracht de overheid via het streekverbeteringsbeleid de veronderstelde overheersende agrarische gezinsstrategie onder met name de kleine boeren om te vormen naar een agrarische ondernemersstrategie, zo luidt de centrale vraag van mijn onderzoek. De termen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie zijn gekozen als een globale richtingaanwijzer. Er kan in wezen ook x- en y-strategie staan. Een dergelijke richtingaanwijzer is handig voor een eerste begripsbepaling, maar kan ook misverstanden oproepen. In dat verband zijn twee kanttekeningen op zijn plaats.

In de eerste plaats mag agrarische gezinsstrategie niet geïdentificeerd worden met gezinsbedrijf. Nog steeds bestaat het overgrote deel van de primaire landbouwondernemingen (veehouderij-, akkerbouw- en tuinbouwbedrijven) uit gezinsbedrijven, terwijl er geen sprake is van een overheersende agrarische gezinsstrategie. Evenmin mag verondersteld worden dat een agrarische gezinsstrategie niets met marktgericht ondernemerschap heeft te maken. De volledig autarkische boer moet toch beschouwd worden als een mythologische figuur uit de landbouwliteratuur. Agrarisch bedrijfseconoom J. Renkema omschreef het agrarisch ondernemerschap ooit als '... de afweging van keuzehandelingen die de agrarische ondernemer moet verrichten met betrekking tot de organisatie van de produktie, de financiering en de aan- en verkoop van de produktiemiddelen en produkten, teneinde zijn doelstellingen zo goed mogelijk te kunnen verwezenlijken onder de gegeven en te verwachten omstandigheden'.⁵⁵ Zowel agrarische gezinsstrategie als agrarische ondernemerstrategie vallen binnen dit concept. Het verschil zit in de doelstellingen. Een agrarische gezinsstrategie stelt zich ten doel het bedrijf in stand te houden voor de toekomstige opvolger. Een agrarische ondernemersstrategie is gericht op winstmaximalisatie.

Er is nog een tweede kanttekening bij het gebruik van de term gezinsstrategie. Het refereert niet aan het concept gezinsstrategie zoals dat in sommige sociologische theorieën en binnen de *family history* wordt gehanteerd.⁵⁶ Daar vormt het gezin het vertrekpunt van de analyse. Hier is echter het agrarisch bedrijf het uitgangspunt en heeft het begrip agrarische gezinsstrategie slechts betekenis in relatie met het begrip agrarische ondernemersstrategie. Want we beschouwen agrarische gezinsstrategie en agrarische ondernemersstrategie als twee uiterste punten op een schaal. Het gaat dus om typologieën waartussen zich een zeer rijk scala van reëel existierende strategieën bevindt. Beide typologieën kunnen - op grond van literatuur - beschreven worden door tegenovergestelde kenmerken. Het laat zich raden dat een opsomming daarvan een lange onhanteerbare lijst oplevert. Vandaar dat ik de kenmerken indeel aan de hand van drie momenten: bronnen, activiteiten en doelstellingen. *Bronnen* omvatten de structuur van het agrarisch bedrijf en de context waarbinnen het werkt. Dat laatste kan zowel regiogebonden als bovenregionaal zijn. De categorie *doelstellingen* is de configuratie van beweegredenen voor de exploitatie van de bronnen. Dat kan dus variëren van winstmaximalisatie tot landbouw als vrijetijdsbesteding. *Activiteiten* verwijzen naar de organisatie van de bronnen om de doelstellingen te realiseren. Essentieel voor dit onderzoek is dat elk van die drie momenten door externe instanties beïnvloedbaar zijn. Zo kunnen de ruilverkavelingen opgevat worden als een manipulatie van de bron of structuur van het bedrijf. De introductie van subsidiemogelijkheden is een methode om doelstellingen en activiteiten te manipuleren. De agrarisch-sociale voorlichting gedurende de streekverbetering moet beschouwd worden als een poging om vooral de doelstellingen van boeren te veranderen.

Het onderzoek heeft dus als hypothese dat de streekverbetering beschouwd moet worden als een poging om het accent te verschuiven van een agrarische gezinsstrategie naar een agrarische ondernemersstrategie. De overheid propageerde het afsluiten van leningen bij banken, in plaats van bij familieleden. Door rationalisatie en specialisatie werd het bedrijfsgerichte werken vervangen door een marktgericht werken. In plaats van een organische gerichtheid op streek en familie groeide de behoefte aan een organisatorisch netwerk, waardoor de boer gelieerd werd aan bovenlokale en regionale netwerken.⁵⁷ Daardoor nam onder andere het werken en ondernemen op grond van wetenschappelijke methodieken snel toe. Opvallend is ook de poging om bedrijfs- en gezinsdomein te ontvlechten en te herordenen. Dat leidde

uiteindelijk in de jaren zestig tot de instelling van de sociaal-economische voorlichting. Die herordening kan gezien worden als een gevolg van de verschuiving van gezinsstrategie naar ondernemersstrategie. Maar boven alles stond de omvorming van het denken over de doelstelling: niet de bedrijfsopvolging, maar winstmaximalisatie kreeg het hoofddoel. De hypothese zal verder worden uitgewerkt aan de hand van een aantal casestudies. Om redenen die samenhangen met lokale verzuimdheid, demografische ontwikkeling, dominante bedrijfvormen, belangrijkste grondsoort en provinciale spreiding is daarbij de keus gevallen op de streekverbeteringen: Dantumadeel en Koningsdiep (Friesland), Borger en Grolloo/ Schoonloo (Drenthe), Bommelerwaard-oost (Gelderland), zuidoostelijk Zuid-Beveland (Zeeland) en Bergen (Limburg).

Epiloog

Ik keer nog een keer terug naar Westermans boek *De Graanrepubliek*. Vlak na de val van de Berlijnse Muur betuigt Mansholt tegenover de auteur zijn spijt over de uitschakeling van de marktwerking in de Europese landen. Hij meent dat het spel vraag en aanbod hersteld moet worden. 'We moeten het platteland bewaren als een waardevol deel van de maatschappij, voor de cultuur en het voortbestaan', vertrouwt hij Westerman toe. Hij draagt ook een oplossing daarvoor aan: de kleine boeren moeten beschermd worden. Als de interviewer verwondert vraagt 'De kleine?', antwoordt Mansholt: 'Ja, diegenen die niet winstgevend kunnen draaien omdat hun bedrijf te klein is, of op marginale grond ligt. Die moet je niet met omscholing of premies overhalen om ermee op te houden, nee, je dient ze een aanvullende uitkering te geven zodat ze ondanks hun onrendabele bedrijf boer kunnen blijven. Boeren zijn minstens zo waardevol voor de samenleving als kunstenaars'.⁵⁸

Daar waar Mansholt de kleine boeren een positie als waren het kunstenaars wil geven, daar pleit Van der Ploeg voor de vermaatschappelijking van het boerenbedrijf. De boerderij als verzorgingstehuis voor gehandicapten, de boerderij met camping of de boerderij als eco-museum. Er zijn oneindig veel variaties op te bedenken. Ik zie zowel bij Mansholt als bij Van der Ploeg een grote paradox. Enerzijds verwerpen, of twijfelen beiden op z'n minst aan de maakbaarheid van het platteland. Anderzijds omarmen zij net zo snel nieuwe maakbaar-

heidsidealen. Misschien is de term maakbaarheid wel heel misleidend. Ik denk dat historisch onderzoek zal aantonen dat niet de boer, maar diens strategie voortdurend verandert. We veronderstellen veel te snel dat de boer een slachtoffer is van het expertsysteem, net zo als Hofstee ooit aannam dat de traditionele boer ten opzichte van zijn moderne buur achterlijk was. In werkelijkheid ligt de dynamiek van het boerenbestaan in het vermogen zijn strategie aan te passen. Of dat nu aan de werking van de markt is, aan de subsidieregels van de overheid, de sociale dwang van zijn dorpsgenoten of het dominante expertsysteem. Is het maakbare platteland een illusie? Een illusie is slechts de gedachte dat het maakbare platteland ooit af is.

Noten

- ¹ H. Krips-van der Laan, *Woord en daad. De zoektocht van Derk Roelfs Mansholt naar een betere samenleving* (Assen 1999).
- ² F. Westerman, *De graanrepubliek* (Amsterdam 1999) 228.
- ³ J. D. van der Ploeg, *De virtuele boer* (Assen 1999).
- ⁴ P. J. P. Zuurbier, *De besturing en organisatie van de landbouwvoorlichtingsdienst* (Wageningen 1984) 64-68.
- ⁵ *Tussen Maas en Waal. Streekverbetering Maas en Waal-West 1957-1962* (z.p. z.j. [1962]) 13-16.
- ⁶ *Eindverslag streekverbetering Maarsseveense Plassen* (Maarsseveen 1969).
- ⁷ A. van Lierop, 'Het streekverbeteringsplan, speciaal met betrekking tot gezin en plattelandssamenleving', *Landbouwkundig Tijdschrift*, december, 69 (1957).
- ⁸ M. van den Burg, *Een half miljoen boerinnen in de klas. Landbouwhuishoudonderwijs vanaf 1909* (Heerlen 1988).
- ⁹ *Verslag streekverbetering Sleen - Erm - Diphooen, 1956 - 1960 Streekverbeteringscommissie Sleen* (z.p. [Sleen] 1961) 42-47.
- ¹⁰ J. G. M. Helder, *De houding van de boeren in Bergeyk tegenover de landbouwvoorlichting* (Wageningen z.j.).
- ¹¹ Rijksarchief Overijssel, Archief van de Rijkslandbouwconsulent Oost-Overijssel 1920-1960, Streekverbetering Heeteren e.o. inv. nr. 234.
- ¹² G. Andela, *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk. De heroïsche jaren van de ruilverkavelingen in Nederland* (Hilversum 2000) 126-151.
- ¹³ *Jaarverslag 1963 van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Herverkavelingscommissie Zeeland, Herverkavelingscommissie Walcheren, Stichting tot het beheren van Landbouwgronden ('s-Gravenhage 1963)*.
- ¹⁴ A. van den Brink, *Structuur in beweging: het landbouw-structuurbeleid in Nederland 1945-1985* (Wageningen 1990) 5-7.
- ¹⁵ *Uitkomsten van het onderzoek naar de toestand van den landbouw in Nederland. Ingesteld door de Landbouwcommissie benoemd bij K.B. van 1886. 4 Deelen.* ('s-Gravenhage 1890) deel 4, 17.
- ¹⁶ *Overzicht van het landbouwbedrijf in Nederland* ('s-Gravenhage 1912) 309.
- ¹⁷ D. J. Maltha, 'Het kleine boerenvraagstuk', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 4 (1947) 45-53
- ¹⁸ Sj. Groenman, 'Bedrijfsstijl', *Maandblad voor de landbouwvoorlichtingsdienst* 3 (1946) 295-296.
- ¹⁹ Het Landbouw Economisch Instituut (LEI) heeft gedurende de periode 1948-1960 in de persoon van A. Maris het kleine boerenvraagstuk, met name op de zandgronden, aan periodieke studies onderworpen. Het publiceerde in 1949, 1951, 1954 en 1960 hierover rapporten. Het laatste was: A. Maris en R. Rijnveld, *Het kleine boerenvraagstuk op de zandgronden; ontwikkelingen in de periode 1949-1959* ('s-Gravenhage 1960).
- ²⁰ *Documenten van de Landbouwconferentie van de Lid-Staten van de Europese Economische Gemeenschap te Stresa van 3 juli tot 12 juli 1958* (z.p. z.j. [1958]).

-
- ²¹ W. H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953* (Groningen 1989).
- ²² Cijfers ontleend aan de CBS-Verslagen van de Landbouwtellingen 1950 en 1970.
- ²³ *Verslag over de landbouw in Nederland 1956* ('s-Gravenhage 1956).
- ²⁴ *Verslag over de landbouw in Nederland in 1953-1956*. ('s-Gravenhage 1953-1956).
- ²⁵ *Van voorbeelddorp naar streekverbetering: eindverslag van de voorbeelddorpen Kerkhoven en Rottevalle* (z.p. z.j. [1956]).
- ²⁶ *De landbouwkundig achtergebleven gebieden in Nederland. Een survey* ('s-Gravenhage 1958).
- ²⁷ C. de Galan en M. A. J. van de Sandt, *De zak van Zuidbeveland, sociaal onderzoek in een streekverbeteringsgebied* ('s-Gravenhage 1959).
- ²⁸ H. P. de Bruin, 'Enige aspecten van streekverbetering', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 118-121.
- ²⁹ Zie bijvoorbeeld: H. P. de Bruin, 'Voorlichting in ruilverkavelings- en streekverbeteringsgebieden', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 19 (1962) 293-298; *Jaarverslag 1959 van de Centrale Cultuurtechnische Commissie, Cultuurtechnische Dienst, Herverkavelingscommissie Zeeland, Herverkavelingscommissie Walcheren, Stichting tot het beheeren van Landbouwgronden* ('s-Gravenhage 1959) 1959-1963.
- ³⁰ H. P. de Bruin, 'Kritische beschouwing van de agrarische streekverbeteringsplannen', *Landbouwvoorlichting. Maandblad voor de Rijkslandbouwvoorlichtingsdienst* 20 (1964) 104-112 en 21 (1964) 131-144.
- ³¹ J. de Jonge, *De agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde* (z.p. 1973) 195.
- ³² H. de Liagre Böhl, J. Nekkers en L. Slot, *Nederland industrialiseert. Politieke en ideologische strijd rondom het naoorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955*. (Nijmegen 1981).
- ³³ H. Heeren, *Van sociografie tot sociologie. De Amsterdamse sociografische school en haar betekenis voor de Nederlandse sociologie* (Utrecht 1993) 72.
- ³⁴ J. Winkels, *ISONEVO. Het Instituut voor Sociaal Onderzoek van het Nederlandse Volk* (Amsterdam 1982) 19.
- ³⁵ *Gemeenschappen in beweging: sociale planning in de Nederlandse ontwikkelingsgebieden* (Amsterdam 1960).
- ³⁶ G. H. M. van Vegchel, *De metamorfose van Emmen. Een sociaal-historische analyse van twintig kostbare jaren, 1945-1965*. (Amsterdam 1995).
- ³⁷ J. C. Scott, *Seeing like a state. How certain schemes to improve the human condition have failed* (New Haven/Londen 1998).
- ³⁸ Q. J. Munsters, 'E.W. Hofstee: tussen speculatieve fantasie en empirisch realisme. Een tweegesprek met prof. dr. E.W. Hofstee t.g.v. zijn 70e verjaardag en zijn naderend afscheid in de empirische sociologie en sociografie alsmede de sociale statistiek aan de LH Wageningen', *Mens en Maatschappij* (1980) 221-244; Q. J. Munsters, 'Een liefde die nooit roestte: Hofstee en het Oldambt' in: P.C.M. Hoppenbrouwers en J. H. N. Elerie ed. *Oldambt, deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991) 17-24 en G. A. Kooy, 'Evert

-
- Willem Hofstee. Westeremden, 15-10-1909 - Wageningen 11-12-1987. Beknopt levensoverzicht en evaluatie', *Mens en Maatschappij* (1988) 2-5.
- ³⁹ E. W. Hofstee, *Het Oldambt, een sociografie, deel I: Vormende krachten* (Groningen/ Batavia 1937).
- ⁴⁰ E. W. Hofstee, *Rapport van de commissie inzake het streekonderzoek, ingesteld door het dagelijks bestuur van het Landbouw-Economisch Instituut* ('s-Gravenhage 1949).
- ⁴¹ B. Benvenuti, *Farming in cultural change* (Assen 1961); R. Bergsma, *Op weg naar een nieuw cultuurpatroon, studie van de reactie op het moderne cultuurpatroon in de Dokkumer Wouden* (Assen 1963); A. W. van den Ban, *Boer en landbouwvoorlichting, de communicatie van nieuwe landbouwmethoden* (Assen 1963)
- ⁴² J. van der Kerkhoff, 'Het Rural Development Program in de Verenigde Staten', *Landbouwkundig Tijdschrift*. 71 (1959) 193-196.
- ⁴³ F. Inklaar, *Van Amerika geleerd. Marshall-hulp en kennisimport in Nederland* (z.p. 1997).
- ⁴⁴ E. W. Hofstee, 'De plaats van de 'Land-Grant Colleges' in het landbouwonderwijs, de voorlichting en het onderzoek in de Verenigde Staten', *Landbouwkundig Tijdschrift* 64 (1952) 189-195.
- ⁴⁵ E. W. Hofstee, H. M. Jolles en I. Gadourek, *Differentiële sociologie in discussie* ('s-Gravenhage 1985).
- ⁴⁶ J. Boer, 'Het begrip 'Community Organization' in het Amerikaanse Maatschappelijk Werk', *Tijdschrift voor Maatschappelijk Werk* 4, 12 (1958) 49-55.
- ⁴⁷ Zie onder andere: E. W. Hofstee, *Rural life and rural welfare in the Netherlands* (The Hague 1957) en E. W. Hofstee, *Sociologische aspecten van de landbouwvoorlichting* (Wageningen 1953).
- ⁴⁸ H. K. Roessingh, *Inlandse tabak. Expansie en concentratie van een handelsgewas in de 17e en 18e eeuw in Nederland* (Wageningen 1976).
- ⁴⁹ J. Bieleman, *Boeren op het Drentse zand 1600-1910. Een nieuwe visie op de oude landbouw* (Utrecht 1987).
- ⁵⁰ P. Priester, *De economische ontwikkelingen van de landbouw in Groningen 1800-1910. Een kwalitatieve en een kwantitatieve analyse* (Groningen, 1991) 1-18.
- ⁵¹ E. W. Hofstee, 'Over het modern-dynamisch cultuurpatroon', *Sociologische Gids* 1966) 139-154.
- ⁵² E. W. Hofstee, *Sociaal-economische problemen der Groninger Veenkoloniën (3 lezingen)* (Assen 1943) en E. W. Hofstee, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandsche landbouwgebieden (inaugurele rede)* (Groningen/Wageningen 1946).
- ⁵³ B. Benvenuti, *Geschriften over landbouw, structuur en technologie (Ingeleid, bewerkt en vertaald door Jan Douwe van der Ploeg)* (Wageningen 1991).
- ⁵⁴ Bergsma, *Op weg*, 209.
- ⁵⁵ J. A. Renkema, *De studie van het agrarisch ondernemerschap in perspectief* (Wageningen 1986) 1.
- ⁵⁶ Zie bijvoorbeeld: A. Knotter, 'Inleiding' in: J. Kok e.a, ed. *Levensloop en levenslot: arbeidsstrategieën van gezinnen in de negentiende en twintigste eeuw* (Groningen/Wageningen 1999) 1-13.

-
- ⁵⁷ Zie in dit verband ook: C. D. Saal, *Sociale dynamiek. Structuurverandering in de plattelandsamenleving. Rede* (Groningen 1952); C. D. Saal, *Het boerengezin in Nederland* (Assen 1958).
- ⁵⁸ Westerman, *De graanrepubliek* 229.

Huishoudelijke voorlichting ten plattelande

Historia Agriculturae XIV aangeboden aan H.J.L.Vonhoff, CdK Groningen, 1983. Links de auteur, dr. J. Bruin, rechts rector magnificus prof. dr. L.J. Engels

Vijftig jaar NAHI. Een halve eeuw agronomisch historisch onderzoek*.

Michiel Gerding

Landbouwgeschiedenis

Op 28 februari 1949 richtten prof.jhr.dr. P.J. van Winter en N.G. Ad-dens zich tot het bestuur van de Vereniging voor Hoger Landbouwon-derwijs te Groningen met het verzoek om als oprichter te fungeren van een instituut voor de bestudering van de geschiedenis van de land-bouw. Het terrein van de landbouwgeschiedenis was te lang veron-achtzaamd, zo vonden zij. Sinds de tijd van de negentiende eeuwse Nederlandse Landhuishoudkundige Congressen hadden maar weini-gen zich er mee beziggehouden. Pas met de oprichting van de Studie-kring voor de geschiedenis van de landbouw in 1939 was daarin daad-werkelijk verandering gekomen. De Studiekring genoot ruime belang-stelling, maar juist daardoor werd de behoefte gevoeld aan een in-stelling waar een boekerij op het gebied van de landbouwgeschiedenis kon worden opgebouwd en waar het terrein voor de beoefenaren geëffend werd met behulp van bibliografische hulpmiddelen en geordend en gepubliceerd bronnenmateriaal dat voortdurend werd aangevuld. Zo'n instituut kon naar de mening van de initiatiefnemers het best worden gevestigd aan de Rijksuniversiteit te Groningen, waar met ingang van het cursusjaar 1948-1949 een economische faculteit was gestart, waaraan een vooraanstaand beoefenaar van problemen uit de geschiedenis van het economisch leven ten plattelande was verbon-den in de persoon van prof.dr. B.H. Slicher van Bath. Bovendien was Groningen bij uitstek de stad die voeling had met het agrarisch leven en de wetenschappelijke bestudering daarvan.

Aanloop

Intensieve besprekingen door een groep belangstellenden uit kringen van landbouw en wetenschap waren aan het verzoek aan de Vereniging voorafgegaan. Deze besprekingen, op initiatief van de curatoren, hadden onder voorzitterschap gestaan van de Commissaris van de Koningin in de provincie Groningen E.H. Ebels. Deze was tevens curator van de Rijksuniversiteit te Groningen en voorzitter van bovengenoemde vereniging. Eerder was Ebels voorzitter geweest van de Groninger Maatschappij van Landbouw. Centrale figuren in het streven waren echter Van Winter en Addens. Van Winter was hoogleraar in de geschiedenis na de middeleeuwen in Groningen en Addens was een Groningse herenboer uit Bellingwolde die in het hoofdbestuur van de Groninger Maatschappij van Landbouw een vooraanstaande rol had vervuld. Tevens had hij zich ontpopt als historicus met enkele belangrijke publicaties over de Groninger Mij. Hij was voorzitter van de Studiekring.

De gedachte aan een apart instituut was voor het eerst geopend in december 1947 door mr. J. Baert tijdens een bijeenkomst in Amsterdam van de in 1939 gevormde Studiekring voor de geschiedenis van de landbouw. Het leek Baert het beste om in contact te treden met prof.dr. N. W. Posthumus om te bezien of aansluiting bij het Nederlands Economisch Historisch Archief tot de mogelijkheden behoorde, maar de rest van het bestuur van de Studiekring wilde zich wat dat betreft niet vastleggen. In zijn verslag van deze vergadering aan Van Winter op 1 maart 1948, ging Addens nog uit van het onderbrengen van een instituut bij hetzij de Landbouwhogeschool te Wageningen hetzij de Groninger universiteit. Uit Wageningen had hij hoopvolle berichten vernomen over de vestiging van een leerstoel agrarische geschiedenis, terwijl in Groningen gewerkt werd aan de oprichting van een economische faculteit (met agrarische inslag).

De financiering van een agronomisch-historisch instituut als een afzonderlijke organisatie, geraamd op ca. 20.000 gulden per jaar, op te brengen door de landbouwsector zelf, achtte Addens volstrekt uitgesloten. Wel vond hij het reëel dat voor bepaalde onderzoeken van zo'n rijksinstituut door de landbouworganisaties betaald zou worden. Addens zag uiteindelijk twee goed samenwerkende centra van agronomisch-historisch onderzoek ontstaan, in Groningen en in Wageningen, met de Studiekring als forum waar beoefenaren en belangstellenden, landbouworganisaties en individuele landbouwers elkaar

konden treffen. Van Winter had begrijpelijkerwijs van begin af aan een sterke voorkeur voor vestiging van het instituut in Groningen en liet er geen gras over groeien. In het voorjaar van 1948 werd dr. B.H. Slicher van Bath benoemd tot hoogleraar in de economische geschiedenis en dat zag Van Winter als een uitgelezen opstap. Hij vroeg Addens om diens uitstekende contacten in de landbouwwereld aan te boren om bestuurlijke steun te verkrijgen en liefst ook financiële bijdragen voor de instandhouding van het instituut. Over de steun van het departement van Landbouw was Addens aanvankelijk wat voorzichtig, de hogere functionarissen die hij daar kende, waren Wageningers en allicht niet zo makkelijk warm te krijgen voor een Gronings plan.

De beide initiatiefnemers streefden er naar om een stichting te vormen met een zo breed mogelijke vertegenwoordiging vanuit de landbouwsector zelf. Daartoe legden zij contact met de Stichting voor de Landbouw (later omgevormd tot het Landbouwschap) waar zij in de uit de Groninger Maatschappij van Landbouw afkomstige voorzitter H.D. Louwes een trouwe medestander vonden. Tot hun teleurstelling bleek echter dat de Stichting niet mee wilde doen (laat staan betalen) en dat ook de samenstellende partijen, de landbouworganisaties, niet wilden participeren, met uitzondering van het Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité (voorzitter H.D. Louwes). De Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuindersbond en de Nederlandse Christelijke Boeren- en Tuindersbond zagen geen taak voor zichzelf weggelegd, terwijl van de drie landarbeidersbonden alleen de Algemene Landarbeidersbond bereid was een eenmalige donatie van honderd gulden te geven. De Nederlandsche Christelijke Landarbeidersbond stond wel sympathiek tegenover het initiatief, maar zag geen reden op te treden buiten de Stichting voor de Landbouw om en van de Nederlandsche R.K. Landarbeidersbond "St. Deusdedit" werd geen antwoord ontvangen. Ondanks deze teleurstellende respons gingen Van Winter en Addens onverdroten voort en bleven in de conceptstatuten vijf zetels in het stichtingsbestuur van het NAHI voor de Stichting voor de Landbouw gereserveerd.

Van begin af aan hadden de Groningers zich verzekerd van Wageningse steun. In de socioloog prof.dr. E.W. Hofstee, zelf afkomstig uit Groningen, vonden zij een warm voorstander van het idee. Weliswaar leken er tezelfdertijd in Wageningen goede kansen te bestaan op de instelling van een leerstoel in de agrarische geschiedenis, maar een geheide kandidaat zoals Slicher van Bath in Groningen had men op dat moment nog niet op het oog. Het zou er op uitdraaien dat

in 1949 een buitengewoon hoogleraarschap aan de Landbouwhogeschool werd gevestigd, dat eveneens door Slicher van Bath bezet werd (voor een dag in de week).

Ook elders in de Nederlandse wetenschappelijke wereld werd steun gezocht. Voor elke universiteit met een economisch-historische leerstoel werd een plek in het NAHI-bestuur ingeruimd: de universiteiten van Groningen, Amsterdam en de VU alsmede de hogescholen van Wageningen, Rotterdam en Tilburg. Tenslotte kregen ook de Vereniging het Nederlandsch Economisch-Historisch Archief, de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw (afdeling van het Nederlandsch Genootschap voor Landbouwwetenschap), de curatoren van de Rijksuniversiteit te Groningen en de Vereniging voor Hoger Landbouwonderwijs te Groningen een bestuurszetel toegekend.

Vliegende start

Op 30 juli 1949 kwam het voorlopig bestuur van het Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut voor het eerst bij elkaar. Onder voorzitterschap van Van Winter troffen zich daar Addens, penningmeester, Slicher van Bath, secretaris, Hofstee, H.D. Louwes en prof.dr. Z.W. Sneller, hoogleraar economische geschiedenis aan de Vrije Universiteit en samensteller van een recent overzichtswerk van de geschiedenis van de Nederlandse landbouw. Afgezien van een bespreking van de statuten en van de taken en positie van een aan te stellen directeur, kon het bestuur nog niet veel doen. Eerst zou er meer duidelijkheid moeten komen over de financiering van het instituut. Wel was inmiddels duidelijk geworden dat het Koninklijk Nederlands Landbouw Comité bereid was een gedeelte van zijn bibliotheek aan het instituut ter beschikking te stellen. Ook de doubletten van negentiende eeuwse tijdschriften uit Wageningen zouden richting Groningen kunnen gaan. Een half jaar later, op 21 januari 1950, kwam het volgens de statuten benoemde algemene stichtingsbestuur voor het eerst officieel bijeen. De Stichting voor de Landbouw was inmiddels omgegaan en nam alsnog zelf en middels de zes organisaties deel aan het bestuur. Tevens werd besloten het NAHI een subsidie van zesduizend gulden te verstrekken. Toen in juli ook het Ministerie van Landbouw zich bereid toonde eenzelfde bedrag beschikbaar te stellen en een zetel in het bestuur in te nemen, kon besloten worden om het

instituut daadwerkelijk van start te laten gaan en de werving te starten voor een directeur. Hiervoor viel het oog op dr. J.M.G. van der Poel.

Van der Poel was geboren in 1920 en had tussen 1940 en 1947 rechten gestudeerd aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Zijn belangstelling voor de landbouwgeschiedenis was gebleken uit het keuzevak Landhuishoudkunde dat hij bij prof.dr. G. Minderhoud had gevolgd. Deze had hem na zijn afstuderen een betrekking bezorgd als adjunct-secretaris van het College van Rijksbemiddelaars en was zeer tevreden over hem. Daarnaast had Van der Poel in hoog tempo gewerkt aan een proefschrift getiteld *Heren en boeren. Een studie over de commissiën van landbouw (1805-1851)* waarop hij in 1949 in Groningen promoveerde in de rechtenfaculteit. Op 1 december 1950 kon hij als directeur van het NAHI met zijn werkzaamheden beginnen in een kamer aan de Oude Boteringestraat 44, die gedeeld moest worden met het instituut voor sociale en economische geschiedenis van Slicher van Bath. Hij ging voortvarend van start met het opbouwen van de bibliotheek en het aanleggen van de bibliografie, wat gezien werd als de eerste prioriteit van het NAHI. In 1953 kon het eerste deel van de instituutsreeks *Historia Agriculturae* worden uitgegeven (bij J.B. Wolters te Groningen) met daarin de internationale landbouwhistorische bibliografie over het jaar 1950, een onbekende verhandeling uit 1812 van Jan Kops, de eerste Nederlandse landbouwkundige ambtenaar, alsmede het eerste deel van de landbouwenquête van 1800 dat betrekking had op Noord- en Zuid-Holland. Het gehele nummer was bezorgd door Van der Poel, die ook buiten de *Historia* bijzonder productief was. In 1952 had hij in het *Landbouwkundig Tijdschrift* een bibliografisch artikel gepubliceerd onder de titel 'Het Nederlands agronomisch-historisch instituut en de beoefening van de landbouwgeschiedenis in binnen- en buitenland', terwijl een jaar later de *Wegwijzer in de landbouwgeschiedenis* van zijn hand verscheen, ook weer vooral een bibliografie. In opdracht van de Vereniging het Nederlandsch Landhuishoudkundig Congres stelde hij ter gelegenheid van zijn honderd jarig bestaan in 1953 een publicatie samen over de verslagen van het congres tussen 1846 en 1853.

Hoewel de opbouw van een bibliotheek van boeken en periodieken voorop stond, daarin gesteund door een subsidie van de Stichting voor Zuiver Wetenschappelijk Onderzoek (ZWO) en door talloze schenkingen, werden ook archivalia verzameld. Deze werden echter niet bij het NAHI zelf opgeslagen, maar in bewaring gegeven bij de relevante rijksarchieven in de provincie. Op de familiepapieren van

Jan Kops echter wist het NAHI niet de hand te leggen, die waren bestemd voor de Universiteitsbibliotheek van Utrecht.

Ondanks de voortvarende start van het NAHI droegen van meet af aan slechts enkele partijen bij aan de structurele financiering van het instituut: het leeuwendeel werd gefourneerd door subsidies van het Ministerie en van de Stichting voor de Landbouw, terwijl er ook een niet onaanzienlijke jaarlijkse bijdrage was van de Nederlandsche Heide-maatschappij. De totale begroting voor 1954 bedroeg ruim 13.000 gulden, waarvan het meeste opging aan salariskosten e.d. van de directeur. In dat jaar bleek al wel dat de financiële basis onder het NAHI te smal en te wankel was, met name door de snel oplopende post voor sociale lasten. In een uitvoerig schrijven d.d. 22 maart 1954 richtte het stichtingsbestuur zich rechtstreeks tot minister Mansholt met het klemmende verzoek ‘.. over te willen gaan tot verlening van de Rijksbijdrage in de vorm van een aanstelling van de Directeur in de rang van Landbouwconsulent’. De minister antwoordde positief bij beschikking van 31 mei 1954, waarvan het stichtingsbestuur op 20 september 1954 in kennis werd gesteld. Volgens de beschikking werd aan de Directie van de Landbouw van het Ministerie een wetenschappelijk hoofdambtenaar verbonden ‘.. die zich een benoeming tot Directeur van de Stichting 'Nederlands Agronomisch-Historisch Instituut' moet laten welgevalen’. Dit alles weerhield Van der Poel er niet van om in totaal vier delen van *Historia* te bezorgen.

In 1956 moesten het NAHI en de universiteit een belangrijke veer laten. Slicher van Bath kreeg een ordinariaat in de agrarische geschiedenis in Wageningen aangeboden met de mogelijkheid om met een volledige wetenschappelijke staf een geheel nieuwe Afdeling Agrarische Geschiedenis op te bouwen. Naast ir. H.K. Roessingh, die hem in Wageningen al sinds 1952 assisteerde, was de eerste die hij meenam Van der Poel, die onder andere tot taak kreeg een landbouwmuseum op poten te zetten. Ook drs. J.A. Faber kwam uit Groningen mee. Slicher van Bath werd aan de universiteit opgevolgd door dr. E.H.Ph. Baudet, die weliswaar alras bestuurlijk bij het NAHI betrokken zou worden, maar wiens eigen onderzoeksprogramma, anders dan zijn voorganger, weinig verwantschap vertoonde met agrarische geschiedenis. Overigens bleef Slicher van Bath secretaris van de Stichting NAHI.

Documentatie

Opvolger van Van der Poel werd dr. L.S. Meihuizen, die als chartermeester werkzaam was bij het rijksarchief in Utrecht en eerder tijdelijk directeur was geweest van het Nederlands Openlucht Museum te Arnhem. Het NAHI was, mede vanwege de snelle groei van het boekenbezit in de tussentijd al twee keer verhuisd, eerst intern binnen de Oude Boteringestraat 44 en in 1955 naar de Grote Markt 26. Het stichtingsbestuur had inmiddels zijn geregelde loop gekregen: landbouwsector, wetenschappelijke wereld en bestuurlijke wereld hadden hun vaste plaats en benoemden regulier opvolgers als zich een vacature voordeed. Meestal vergaderde het algemeen bestuur één keer per jaar, terwijl het dagelijks bestuur een keer of twee à drie bij elkaar kwam. Naast de directeur zelf, die op de loonlijst van het ministerie stond, kwamen er allengs wat ondersteunende krachten bij die of door de Groningse universiteit betaald werden of via een bijzondere regeling van sociale zaken het instituut kwamen versterken. Het ging vooral om een wetenschappelijk geschoold bibliograaf en om bibliografische en administratieve (hulp)krachten. Voor sommige wetenschappelijke projecten kreeg men af en toe beschikking over tijdelijke krachten, zoals student-assistenten of pas afgestudeerden. De nadruk van het instituut verschoof enigszins van het onderzoek naar de documentatie activiteiten. Meihuizen was duidelijk wat minder productief dan Van der Poel die de eerste jaarboeken goeddeels in zijn eentje had volgeschreven. *Historia Agriculturae* kon de status als jaarboek dan ook niet langer handhaven en verscheen allengs met grotere tussenpozen. In het begin van de jaren zestig leidde die publicatieachterstand binnen de commissie van toezicht, die was ingesteld om de wetenschappelijke bezigheden van het instituut te begeleiden, wel tot enige zorg, maar directe gevolgen had die nog niet. Het gaf wel aanleiding tot een duidelijker beleid met betrekking tot de publicaties waarbij de bibliografie en de bronnenuitgaven voorop bleven staan. Wat dat laatste betreft kwamen in de jaren zestig twee projecten boven drijven, de graanprijzen en de plakaten. Het NAHI beschikte over een verzameling graanprijzen die men van plan was uit te typen en in de reeks te publiceren. De administratieve kracht de heer E. Jager, die sinds 1956 bij het instituut werkte, werd met dit werk belast in de uren die hij naast zijn reguliere werk beschikbaar had. Een ander plan was om overheidsplakaten met verordeningen, reglementen, bekendmakingen etc. op het terrein van de landbouw en de verkoop van agrarische

rische producten in samengevatte vorm te publiceren. Hiervoor werd aanvankelijk een student-assistent aangetrokken. Het werk aan de bibliografie ging intussen door, hoewel de bibliothecaris dr. J.H. Vrieling, die in 1958 gekomen was, in 1967 het NAHI verliet om wetenschappelijk hoofdmedewerker te worden aan de theologische faculteit waar hij was gepromoveerd. Drs. Henk van Zon, die uit het middelbaar onderwijs afkomstig was, volgde hem in 1968 op.

In de tweede helft van de jaren zestig kwamen ook gesprekken op gang binnen de Groningse universiteit over de positie van het NAHI. Afgezien van de directeur werd het instituut inmiddels geheel door de universiteit betaald en men begon zich af te vragen of de band niet wat verstevigd zou moeten worden. In eerste instantie ging dit niet verder dan de wens om de inbreng van Groninger hoogleraren van verwante vakgebieden in de commissie van toezicht wat te vergroten en er naar te streven om een dagelijks bestuur te vormen van leden uit Groningen of de naaste omgeving. Van Winter en Addens waren in 1965 afgetreden wegens hun gevorderde leeftijd. J. Tuin, benoemd door de curatoren van de universiteit, nam het voorzitterschap op zich.

Zijden draad

In 1970 verhuisde het NAHI naar de Vismarkt 40, waar het onder andere beschikking kreeg over een brandvrije kluis, zodat ook archivalia voor onderzoek tijdelijk gedeponneerd konden worden. Een nieuw dagelijks bestuur trad aan onder voorzitterschap van de heer R.J. Clevering, die in het stichtingsbestuur zat vanwege de rijksuniversiteit. Mr. A.F. Stroink uit Haren ging het secretariaat bekleden en prof.dr. P. Gerbenzon, Gronings rechtshistoricus, het penningmeesterschap. Het secretariaat was vacant gekomen door het plotselinge overlijden als gevolg van een verkeersongeval van prof.mr. F.X.X. Cerutti, samen met H.D. Louwes een van de architecten van het Landbouwschap. Hij had in 1960 het secretariaat van de stichting NAHI overgenomen van Slicher van Bath.

De ruimere behuizing en het aanhalen van de banden met de universiteit leken wel enig effect te sorteren want het jaarverslag over 1971 kon melding maken van een grotere toeloop van belangstellenden, onder wie de nodige studenten. Zo vonden er nu colleges landbouwschiedenis plaats voor geografiestudenten die bij Baudet economische geschiedenis volgden. Met de graanprijzen wilde het nog niet zo vloten, want de heer Jager verliet na vijftien jaar het NAHI om

op het bureau van de medische faculteit een aantrekkelijker positie te gaan bekleden. Hij werd met ingang van 1972 opgevolgd door drs. Wigbolt Tijms die het graanprijzen project van hem overnam. Meihuizen zelf had intussen de taak op zich genomen om een hoofdstuk te schrijven over de agrarische geschiedenis tussen 1500 en 1880 in de *Historie van Groningen*. 1971 was ook het jaar van overlijden van N.G. Addens, een van de grondleggers van het NAHI en bestuurslid tot 1965.

Ondanks deze positieve start van het derde decennium van het instituut moeten de jaren zeventig gekenschetst worden als het tijdvak waarin het voortbestaan van het NAHI aan een zijden draadje hing. Zowel interne als externe factoren waren daarvan de oorzaak. Intern werd na het aantreden van Tijms al snel duidelijk dat het graanprijzen project schromelijk onderschat was. Er bleken veel meer bronnen op veel meer plekken beschikbaar die ook in het onderzoek betrokken dienden te worden en bij een aantal fundamentele problemen op het gebied van de prijsgeschiedenis was nog nooit stil gestaan. Een grote hoeveelheid grafieken die door een geïnteresseerde tekenaar van het Geografisch Instituut met de hand waren vervaardigd bleken de toets van de wetenschappelijke kritiek niet te kunnen doorstaan. Externe adviezen van prijshistorische deskundigen (o.a. uit België) door de commissie van toezicht leidden tot een grondig herziene opzet, waarvan Tijms de uitvoering in handen kreeg gelegd. Uiteindelijk verschenen de graanprijzen in twee dikke delen (XI-1 en XI-2) van de *Historia* in 1977 en 1983. Daarvoor nog, in 1976, was Tijms gepromoveerd op een economisch-geografisch proefschrift over de geschiedenis van een Franse kaas: *Le Saint-Nectaire : l'histoire d'un fromage d'appellation d'origine dans son cadre géographique et économique*.

Vraagtekens waren ook gerezen bij de opzet van het plakkaten onderzoek. Het afzonderen van alleen agrarische plakkaten bleek niet goed mogelijk (en zinvol) terwijl er voor de verschillende steden en regio's vaak van zeer gelijksoortige plakkaten sprake was. Besloten werd daarom om het onderzoek te beperken tot de provincie Groningen, maar wel alle plakkaten tussen 1594 en 1795 in bewerkte vorm op te nemen. Het project, waaraan Th.J.M. Lindner als student-assistent een hoop werk had verzet, werd voltooid door dr. J. de Bruin en verscheen in 1983 als *Historia Agriculturae XIV*.

Bij de basisactiviteit van het NAHI, de landbouwhistorische bibliografie, kwam men tot de ontdekking dat in Boedapest eveneens

gewerkt werd aan een internationale agronomische bibliografie. Dit leidde er toe dat men zich ging concentreren op de Nederlandse literatuur. Een en ander bracht begrijpelijkerwijs ernstige vertragingen met zich mee in het verschijnen van de *Historia* en veroorzaakte interne spanningen en een moeilijke verhouding tot het bestuur. Het had tot gevolg dat Meihuizen in 1975 vervroegd terugtrad. Hierbij trad bovendien een rechtspositioneel-technisch probleem rond zijn persoon aan de dag. Door een wetwijziging konden alleen nog personen in dienst van publiekrechtelijke instellingen onder de Pensioenwet vallen. Meihuizen als werknemer van de stichting, dreigde op deze manier het ambtenarenpensioen te ontgaan waarop hij wel recht meende te hebben.

Over deze moeilijkheid en over de toekomstige positie van de directeur van het NAHI voerde het stichtingsbestuur op 29 augustus 1975 overleg op het Ministerie van Landbouw. Dit mondde uit in een nieuwe constructie, zowel voor het NAHI als voor de directeur. Deze hield in dat het departement voortaan een geoormerkte subsidie ter grootte van het directeurssalaris zou verstrekken aan de Landbouwhogeschool te Wageningen, die daartoe de directeur van het NAHI in haar wetenschappelijke personeelsformatie opnam. Deze regeling, die een zuiver juridisch-technische grondslag had, heeft bestaan sinds 1976. Bij de overeenkomst over het NAHI tussen de colleges van bestuur van de LH Wageningen en de RU Groningen van 1982 (zie hieronder) werd zij in zoverre aangepast dat de directeur van het NAHI voortaan tot de personeelsformatie van de Rijksuniversiteit zou gaan behoren. Overigens bleef de directeursplaats na het definitieve vertrek van dr. Meihuizen van 1977 tot 1984 vacant. Wel keerde tussen 1975 en 1977 voor een dag in de week Van der Poel terug op het oude nest als interim-directeur, vooral om de lopende college- en tentamenverplichtingen na te komen. Dat was direct merkbaar, want hij moest in 1976 vijftig mondelinge tentamens afnemen. Tevens zorgde hij ervoor dat weer in behoorlijke mate gebruik gemaakt werd van de faciliteiten van het instituut.

Op de rest van het personeel werd intussen door veelvuldige mutaties, ziekte e.d. een zware wissel getrokken. Bijna alle energie ging zitten in het op gang houden van de interne bedrijfsvoering, juist in een tijd dat met aansprekende resultaten naar voren getreden had moeten worden om de buitenwacht van het nut van het NAHI te overtuigen. Dat was nodig, want binnen en buiten de universiteit werden twijfels geuit over de zin van het voortbestaan van een dergelijk apart

instituut, en zo ja, op welke manier dan. Algemeen vond men dat er te weinig binding was met de universiteit zelf en ook dat er van samenwerking met verwante instellingen elders in den lande nauwelijks sprake was. Zo was er in de eerste helft van de jaren zeventig bijna geen contact met de afdeling Agrarische Geschiedenis in Wageningen. Voor een deel zal dat zeker te maken hebben gehad met interne ontwikkelingen daar, die er in resulteerden dat Slicher van Bath naar de universiteit van Leiden vertrok om zich met de geschiedenis van Latijns-Amerika te gaan bezighouden. Maar wat het NAHI liet zien was over de hele linie niet erg overtuigend. Tegenover een stroom spraakmakende dissertaties uit Wageningen van Van der Woude, Faber en Roessingh bleef het uit Groningen een beetje stil.

De oplossing moest komen van een verdere integratie van het instituut binnen de Groningse universiteit, want iedereen was het er wel over eens dat het NAHI niet opgeheven moest worden, daarvoor was de verzameling te uniek. In eerste instantie werd gedacht aan het onderbrengen van het NAHI bij de vakgroep Economische en Sociale Geschiedenis van de faculteit der Economische Wetenschappen, maar daar werd door deze vakgroep zelf al snel een stokje voor gestoken. Men had daar zo zijn eigen problemen, met name op het terrein van het onderwijs, omdat de faculteit geen personeelsuitbreiding wilde geven voor onderwijs dat voor 70% binnen de Letteren faculteit gegeven werd. Uitbreiding van de vakgroep met het NAHI loste dat probleem niet op en zou zelfs negatief kunnen uitpakken. Ook uitte de vakgroep wat twijfels of het instituut wel genoeg was toegesneden op de vragen uit de praktijk en op de moderne trends in het agro-historische onderzoek, zo liet drs. P. Kooij, secretaris van de vakgroep, per brief aan het College van Bestuur weten. Het stichtingsbestuur zelf opteerde voor een optie als interfacultair instituut direct onder het College van Bestuur, maar dit voelde hier niets voor. Bleef over incorporatie binnen de Letterenfaculteit, waarbij de focus van het NAHI wat meer zou moeten gaan vallen op de noordelijke regio. Gedacht werd aan een regionaal historische toevoeging aan het NAHI. Het zou nog jaren duren voordat voor deze onderbrenging de juiste formule was gevonden. Prof.dr. M.G. Buist van de vakgroep Geschiedenis, later penningmeester van de stichting, speelde hierbij een belangrijke rol. Pas rond 1980 kwamen de eerste blauwdrukken voor de oprichting van een vakgroep Regionale en Agronomisch-Historische Studies op tafel,

waarin ook het Fries en het Nedersaksisch Instituut opgenomen zouden worden.

Voordat de vakgroep RAHS ingesteld kon worden, moest er wel een nieuwe overeenkomst gesloten worden tussen de Colleges van Bestuur van Groningen en Wageningen om de betrokkenheid van de landbouwhogeschool voldoende gestalte te geven en de aanstelling van de directeur te regelen. Ook was het nodig de statuten van de stichting NAHI te wijzigen. Het algemeen bestuur ging samenvallen met een raad van advies en het dagelijks bestuur diende te bestaan uit vertegenwoordigers van de LH, van de RUG en van de Stichting voor Hoger Landbouwonderwijs. Op 21 februari 1983 was het zover en kon de Faculteitsraad Letteren de vakgroep RAHS instellen, bestaande uit de secties Fries Instituut, Nedersaksisch Instituut en NAHI. Historici van de vakgroep Geschiedenis die zich in belangrijke mate bezighielden met de studie van de noordelijke regio zouden eveneens lid worden. Eindelijk kon nu ook weer een nieuwe directeur voor het NAHI worden aangetrokken, die op 1 januari 1984 in functie kwam. Na zeven jaar werd deze plek dus weer bezet, hoewel met drs. P.C.M. Hoppenbrouwers werd overeengekomen dat zijn functie voorlopig werd aangeduid als 'hoofd van het NAHI'.

Rijke oogst van steeds schraler grond

Bij de indiensttreding van Hoppenbrouwers waren een wetenschappelijk hoofdambtenaar, een wetenschappelijk ambtenaar, beiden in volledige en vaste dienst, twee vaste bibliotheekmedewerkers met samen 1,6 dagtaak en een stagiaire voor hele dagen op het NAHI werkzaam. Per 1 februari 1984 kon bovendien een vaste administratief medewerker worden aangesteld voor 0,9 dagtaak. Een jaar later loste het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit een belofte in die het eerder had gedaan, namelijk om na de integratie van het NAHI binnen de Letterenfaculteit uit de centrale beleidsruimte voor vier jaar een voltijdse onderzoeksplaats beschikbaar te stellen ter stimulering van het wetenschappelijk onderzoek in de agrarische geschiedenis. Op deze plaats werd drs. P.R. Priester benoemd, die binnen vijf jaar zijn proefschrift over de economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen in de negentiende eeuw voltooide. Zijn promotie vond in 1991 plaats aan de Landbouwuniversiteit Wageningen met prof.dr. A.M. van der Woude als promotor. Het boek werd behalve als *Histo-*

ria Agriculturae XXIV tevens uitgebracht in de serie van de Wageningse vakgroep, de *A.A.G. Bijdragen*.

Henk van Zon was al vijf jaar eerder in 1986 in Groningen gepromoveerd op een proefschrift onder de titel *Een zeer onfrisse geschiedenis: studies over niet-industriële vervuiling in Nederland, 1850-1920*, die overigens niet in de serie verscheen. Van Zon bleef actief in de milieugeschiedenis door tussen 1988 en 1991 een opdracht aan te nemen van het RIVM, het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne voor het schrijven van de tachtigjarige geschiedenis van deze instelling. Tijms bleef zich voornamelijk bezighouden met het onderzoek naar de prijzen van agrarische producten op regionale markten en vond in de archieven van Groningen talrijke bronnen daarvoor. In de documentatie werden sinds 1987 de eerste schreden op het pad van de automatisering gezet door mevrouw A.J.M. Leemhuis.

Hoppenbrouwers zelf bleef zich in het onderzoek voornamelijk concentreren op de al voor zijn aantreden gestarte studie naar de sociale structuur van het Midden-Nederlandse rivierengebied in de middeleeuwen, die in 1992 uitmondde in een, ook weer in Wageningen, verdedigd omvangrijk proefschrift over het Land van Heusden tussen 1360 en 1515. De externe toetsingscommissie die in 1993 moest oordelen over het onderzoek dat tussen 1984 en 1992 was verricht verleende dan ook een positief judicium. Meer dan 80 publicaties betrof de productie in deze jaren.

De opname in de faculteit betekende wel dat de bibliotheek op termijn zijn zelfstandige plek zou verliezen. Het lag al langer in de bedoeling van de universiteit om vele kleine instituutbibliotheken op te heffen en te incorporeren in de centrale universiteitsbibliotheek. Daarnaast zouden de lettereninstituten geconcentreerd worden in de nieuwbouw bij het Harmoniecomplex in de binnenstad en zou er één centrale letterenbibliotheek gevormd worden met een handbibliotheek voor de diverse letterenvakken. Dat betekende dat het grootste deel van de NAHI boeken zou verdwijnen naar de magazijnen van de UB, overigens met de verzekering aan het stichtingsbestuur, dat hierover toch wel enige zorgen had, dat de NAHI collectie voldoende herkenbaar zou blijven. Voordat het overigens zover was verhuisde het instituut in 1984 eerst naar de Grote Rozenstraat, tegenover het Instituut voor Geschiedenis, waar het samen met het Fries en Nedersaksisch Instituut een pand betrok met een behoorlijke gezamenlijke bibliotheekvoorziening. Binnen vijf jaar moest er al weer verkast worden naar de Oude Kijk in 't Jatstraat. Daarmee verloor het NAHI twee

gezichtsbepalende elementen: de eigen huisvesting en de eigen bibliotheek die in open opstelling voor een ieder te raadplegen was.

Het zouden niet de enige ingrijpende veranderingen zijn. In de jaren na 1984 werden de Nederlandse Letterenfaculteiten geconfronteerd met harde bezuinigingsmaatregelen: de landelijke operaties TVC (Taakverdeling en Concentratie) en SKG (Selectieve Krimp en Groei). Vanwege de in 1985 geïntroduceerde nieuwe systematiek voor de verdeling van financiële middelen over en binnen de universiteiten vielen juist in de hoek van de kleine onderzoeksinstituten de zwaarste klappen. Het systeem werkte sterk in het voordeel van grote vakgroepen met veel studenten en een hoge onderwijslast en in het nadeel van kleine instituten met hoofdzakelijk taken op het terrein van onderzoek en documentatie, zoals het NAHI. De haast onvermijdelijke uitkomst van de geschetste ongunstige situatie betekende een sterke reductie in de vaste wetenschappelijke staf van het instituut: van drie volledige arbeidsplaatsen in 1984 naar 1,7 in 1991, inclusief de directeursplaats. In de categorie ondersteunend personeel was de krimp nog groter geweest, zij het dat hier met personeel ook taken (m.n. ten aanzien van de bibliotheekvoorziening) naar elders werden overgebracht. Het betekende onder andere dat in 1991 afscheid genomen moest worden van Wigbolt Tijms, die voor zijn afscheid nog wel het manuscript van Groningse prijzen van agrarische producten had afgerond.

Naast het bloeiende onderzoek lukte het ondanks de bezuinigingen toch om met regelmaat nieuwe afleveringen van *Historia Agriculturae* uit te brengen. In de tien jaar tussen 1983 en 1993 verschenen maar liefst 14 delen met een gevarieerde inhoud: bronnenpublicaties, monografieën en artikelenbundels, voor een niet onbelangrijk deel van de hand van auteurs van buiten de eigen vakgroep en universiteit.

Gewogen en niet te licht bevonden

In 1991 uitte het Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij de wens om de activiteiten van het NAHI sinds 1983 aan een evaluatie te onderwerpen. In mei 1994 werd daartoe een commissie geïnstalleerd die onder voorzitterschap stond van de directeur van het Landbouw Economisch Instituut prof.dr. J. de Veer, na diens overlijden opgevolgd door prof.dr.ir. L.C. Zachariasse en waar verder onder andere de economisch historici prof. dr. P. Kooij (uit Groningen) en prof.dr. J.L. van Zanden (van de VU) deel van uitmaakten. In maart 1995

bracht de commissie rapport uit aan de minister. Zij kwam daarin tot een positief oordeel en een aanbeveling tot continuering van het NAHI. Dit was overeenkomstig de wens van de rijksuniversiteit en van het ministerie zelf. Het takenpakket zou in grote lijnen onveranderd moeten blijven, dat wil zeggen documentatie en onderzoek. Dat onderzoek zou meer in het recente verleden gesitueerd moeten worden bij vraagstukken met een zekere beleidsrelevantie. Daarmee zou complementariteit bereikt worden ten opzichte van de koers van de vakgroep Agrarische Geschiedenis in Wageningen. Bij het vacant komen van de leerstoel aldaar in 1997 zou de afbakening opnieuw moeten worden gezien.

Hoppenbrouwers had het werk van de evaluatiecommissie niet afgewacht, per 1 augustus 1994 werd hij universitair (hoofd)docent in de middeleeuwse een gedeelte van de taken waar, totdat zij een functie aanvaardde bij de Letterenbibliotheek geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Leiden. Daarmee belandde het NAHI opnieuw in een directieloze periode, al nam de inmiddels in de geschiedenis afgestudeerde mevrouw Leemhuis.

De minister reageerde op het rapport in juni 1995. Gesteld werd dat voor hem een adequate beoefening van het wetenschapsgebied van de agrarische geschiedenis uitgangspunt was. Daarbij ging de voorkeur uit naar een samenwerkingsverband van de Landbouwniversiteit en het NAHI. Een directeur wilde hij na 1997 niet meer betalen, maar hij was wel bereid dan op projectfinanciering over te gaan voor onderzoek van ontwikkelingen vanaf 1929. De in de evaluatie uitgesproken voorkeur voor de milieugeschiedenis als een van de thema's was voor LNV van beperkt belang. De bestuurlijke organisatie van het NAHI werd in verhouding tot de omvang nogal complex geacht.

De reactie van het NAHI op het standpunt van de minister leidde tot flinke discussie binnen het stichtingsbestuur. De vertegenwoordiger van de LUW, voorzitter prof. dr. A.M. van der Woude, leidde uit de brief af dat een fundamentele discussie moest plaatsvinden over de plaats en de aard van het NAHI en de relatie tot zijn eigen vakgroep. Het stond al vast dat zijn leerstoel na zijn vertrek gehalveerd zou worden en hij hoopte dat een combinatie met het directeurschap van het NAHI de schade daarvan beperkt zou houden. Hij vond daarin een groot deel van het bestuur tegenover zich, voor wie de vestiging van het NAHI in Groningen niet ter discussie stond. Van der Woude zag zich genooddaakt om af te treden. De rest van het bestuur, nu onder

voorzitterschap van mr. J.W. Kroon, vond het van belang dat er snel een nieuwe (interim)directeur benoemd zou worden die het NAHI nieuwe stijl op poten zou kunnen zetten, maar dat kwam er niet van. Het werd weer stil rond het NAHI. De zaak leek wel een beetje vast te zitten tussen Groningen en Wageningen.

Een creatieve oplossing

Binnen de faculteit der Letteren deden zich echter wel degelijk nieuwe ontwikkelingen voor. Zo besloot het bestuur om de vakgroep RAHS in zijn geheel op te heffen en de mensen over Geschiedenis en Nederlands te verdelen. Tegelijkertijd werd er een nieuwe afdeling Economische en Sociale Geschiedenis gevormd binnen de studierichting Geschiedenis, als een afsplitsing van deze afdeling aan de faculteit Economie. De serviceverlening aan de letterenstudenten die, zoals boven bleek, in 1976 al een punt was, werd hiermee definitief opgelost. Prof.dr. P. Kooij, sinds 1988 namens de Vereniging voor Hoger Landbouwonderwijs bijzonder hoogleraar in de economische en sociale geschiedenis van stad en platteland, kreeg de leiding over E.S.G. bij Letteren. Daarmee was de toekomst van het NAHI echter nog niet geregeld. Overleg tussen de rectoren van Groningen en Wageningen leidde er toe dat in Groningen bij Letteren een halve leerstoel Economische en Sociale Geschiedenis werd ingesteld, waarvoor een kandidaat gezocht zou worden die tevens op de halve leerstoel in de Agrarische Geschiedenis in Wageningen aangesteld zou kunnen worden. Het directeurschap van het NAHI zou dan aan beide ordinariaten gekoppeld worden. Kooij werd uitgenodigd te solliciteren en werd per 1 januari 1998 benoemd in Groningen en Wageningen. Het NAHI had daarmee een nieuwe directeur en een vestiging in Wageningen. Het leek wel weer 1949 toen Slicher van Bath op beide plaatsen doceerde.

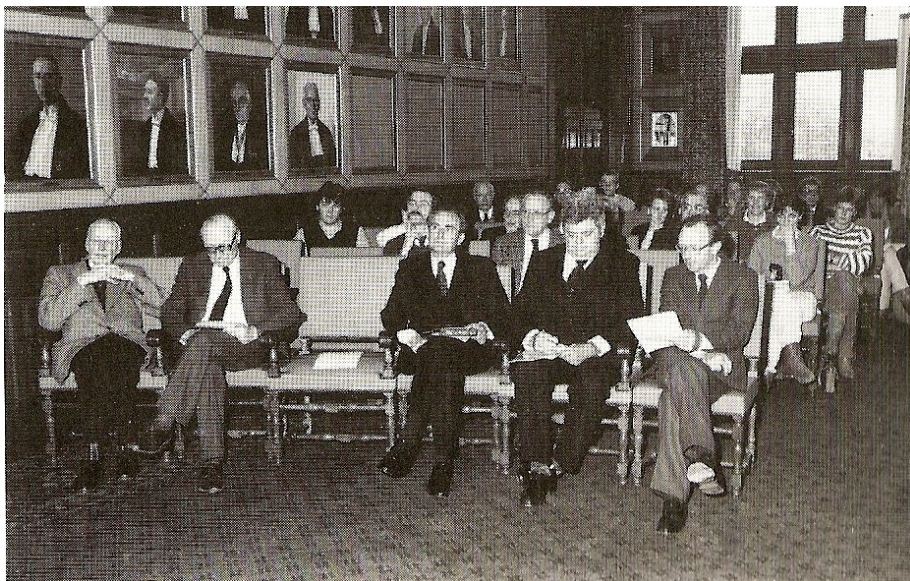
De Letterenfaculteit toonde zich bereid een vaste halve plaats aan het NAHI te verbinden voor bibliografische werkzaamheden en verleende Kooij tevens voor vier jaar ondersteuning voor twee dagen in de week van een historicus in de persoon van dr. M.A.W. Gerding, provinciaal historicus van Drenthe, om het NAHI met hem als derde geldstroom instelling gestalte te geven. Het College van Bestuur van Wageningen Universiteit zorgde voor een substantieel startkapitaal. De steun van het Ministerie van LNV kreeg de vorm van twee promo-

tieprojecten, waarin twee assistenten in opleiding onderzoek doen naar respectievelijk de streekverbetering en de ruilverkaveling.

Wat bleef was de instituutserieks *Historia Agriculturae*. Sinds 1998 verschenen alweer vier afleveringen, zodat bij de viering van het vijftig jarig bestaan op 30 november 2000 nummer 30 en 31 gepresenteerd konden worden.

*Dit artikel is geheel gebaseerd op het archief van de Stichting Nederlands Agromisch-Historisch Instituut dat berust bij het instituut en dat in de zomer van 2000 door Erwin Karel en Hanneke de Vries van een keurige plaatsingslijst is voorzien. Ik ben hen daarvoor zeer dankbaar.

Ook het voormalig hoofd van het NAHI Peter Hoppenbrouwers ben ik zeer erkentelijk voor het vrijelijk gebruik dat ik heb mogen maken van zijn beschrijving van het NAHI tussen 1984 en 1993 die hij ten behoeve van de evaluatiecommissie in 1994 heeft samengesteld.

Geheel links NAHI oprichter prof. jhr. dr. P.J. van Winter, naast hem secretaris van het NAHI mr. A.F. Stroink

Over de auteurs

Dr. J. Bieleman (1949) studeerde landschapsarchitectuur (met agrarische geschiedenis en planologie als bijvakken) aan de Landbouwhogeschool (nu Landbouwuniversiteit) te Wageningen en promoveerde in 1987 op een proefschrift over de geschiedenis van de Drentse landbouw in de periode 1600-1910. Hij is sinds 1985 werkzaam als universitair docent bij de leerstoelgroep Agrarische Geschiedenis van de Wageningen Universiteit (Landbouwuniversiteit). Daar verzorgt hij onderwijs en doet hij onderzoek op het terrein van de Nederlandse landbouwgeschiedenis na 1500.

Dr. M.A.W. Gerding (1951) studeerde economische en sociale geschiedenis in Utrecht. Sinds 1983 is hij werkzaam als provinciaal historicus van Drenthe. In die hoedanigheid heeft hij tal van regionaal historische publicaties op zijn naam staan. In 1995 promoveerde hij in Wageningen op het proefschrift *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950*. Sinds november 1998 is hij voor twee dagen per week gedetacheerd bij het NAHI.

Drs. E.H. Karel (1956) studeerde Nieuwste en Eigentijdse Geschiedenis aan de RU Groningen. Na zijn afstuderen in 1982 was hij enkele jaren verbonden aan de Geschiedeniswinkel aldaar. Vervolgens verrichtte hij als freelance historicus en publicist onder meer onderzoek voor vakbonden, overheid en industrie. Momenteel schrijft hij bij het NAHI een proefschrift over "Streekverbetering in Nederland 1956-1970". Publiceerde onder andere over Humanistisch Opleidings Instituut, Gelderse landbouw, Drentse turfstrooiselindustrie, vakbondsgeschiedenis en over het armoededebat in Drenthe.

Prof.dr. P. Kooij (1945) studeerde economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen, aan welke instelling hij sindsdien in verschillende functies verbonden bleef. Hij promoveerde in 1986 op het proefschrift *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum*. In 1988 werd hij namens de Vereniging voor Hoger Landbouwonderwijs benoemd tot bijzonder hoogleraar in de Economische en Sociale Geschiedenis van Stad en Platteland. Sinds 1998 is hij halftijds hoogleraar Agrarische Geschiedenis aan Wageningen Universiteit en halftijds hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de RUG. Tevens is hij directeur van het NAHI.

Dr. R.E. van der Woude (1952) studeerde geschiedenis en promoveerde in 1994 op *Leeuwarden 1850-1914. De modernisering van een provinciehoofdstad*. Hij is als onderzoeksmedewerker verbonden aan het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).